

Εισαγωγή

Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1981 και η μετά 20 χρόνια υιοθέτηση του ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσιματος κατατάσσουν τη χώρα μας όχι απλώς στην κατηγορία των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, αλλά και στον πυρήνα των περισσότερο διεθνοποιημένων χωρών αυτής της κατηγορίας. Όλες οι αναλύσεις, που από τη δεκαετία ήδη του 1950, προέβλεπαν την «καταστροφή» της ελληνικής οικονομίας αν καταργούνταν οι παραδοσιακοί, δασμολογικοί κυρίως, μηχανισμοί προστασίας της από το εξωτερικό, διαψεύστηκαν.

Ορισμένοι αναλυτές θεωρούν τη δυνατότητα της ελληνικής οικονομίας να ανταποκριθεί στην «πρόκληση» της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ως αποτέλεσμα της οικονομικής της ανάπτυξης κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, άλλοι τη συνδέουν με την οικονομική πολιτική της τελευταίας περιόδου.

Η άποψη του συγγραφέα των κειμένων που ακολουθούν είναι ότι, σε αντίθεση με ό,τι συνήθως υποστηρίζεται, η ελληνική οικονομία ανέκαθεν (δηλαδή από τη συγκρότηση ήδη του πρώτου νεοελληνικού κράτους και όχι απλώς μετά τον Πόλεμο) υπήρξε μια οικονομία «ευρωπαϊκή», δηλαδή μια οικονομία στην οποία κυριαρχούσαν οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και συνεπώς ήσαν παρούσες οι προϋποθέσεις της ανάπτυξης και της διεθνοποίησης. Συνεπώς, η ελληνική οικονομία ανέκαθεν παρακολουθούσε την πορεία των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών οικονομιών, και συνεπώς η ένταξή της στις διαδικασίες ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν θα έπρεπε να εκπλήσσει. Εκείνο που εκπλήσσει είναι απλώς η εμμονή ορισμένων αναλυτών σε προσεγγίσεις που συνεχώς διαψεύδονται.

Μέρος Ι: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους και η οικονομία του

1. Εμπορικός καπιταλισμός και «ελληνοποίηση» των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Είναι γνωστό ότι ήδη πολλά χρόνια πριν από την επανάσταση του 1821 τόσο στην Ευρώπη όσο και στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συντελούνται οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες μεγάλης σημασίας, που συνδέονται με την ανάπτυξη του εμπορίου και των αστικών οικονομικών σχέσεων από τη μια και με το πολιτικό και ιδεολογικό κίνημα του Διαφωτισμού από την άλλη.

Οι κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις που συνέχουν τον ελλαδικό χώρο στις πρώτες περιόδους της Τουρκοκρατίας είναι ασιατικές, δηλαδή ανάγονται στον ασιατικό τρόπο παραγωγής (Δεσποτικό κράτος που «συλλέγει» δοσίματα από τις κοινότητες των υποτελών τάξεων, συλλογική οργάνωση των οικονομικών και πολιτικών διαδικασιών απουσία ατομικής ιδιοκτησίας επί της γης. Βλ. Μηλιός 2000, κεφ. 8). Εντούτοις, και αυτό είναι που μας ενδιαφέρει εδώ, *το κοινωνικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας περιέρχεται από τα μέσα του 17ου αιώνα σε μια φάση κρίσης*, συμπτώματα και αποτελέσματα της οποίας είναι οι μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις και ανακατατάξεις στις δυτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, η συνακόλουθη αναδιάρθρωση του κοινοτικού συστήματος, που αποτελούσε τη βάση των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων, οι πόλεμοι στα ανατολικά και η μετατόπιση των τόπων εμπορίου στα δυτικά, η σημαντική ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου, μια σειρά αλλαγών στη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, που επέτρεψαν την αναβάθμιση του ρόλου των Φαναριωτών σ' αυτό κ.λπ.

Όλες οι εκφάνσεις αυτής της κρίσης εντάσσονται σε μια διαδικασία αποσταθεροποίησης και διάλυσης των ασιατικών κοινοτικών σχέσεων στην ύπαιθρο, μια διαδικασία επομένως αποσταθεροποίησης και διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι στη μεγαλύτερη έκταση των εδαφών όπου ξέσπασε και στέριωσε η Επανάσταση του 1821 (Πελοπόννησος, νησιά του Αιγαίου, Στερεά), αυτή η κρίση και αποσύνθεση των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων σήμαινε την απόκτηση μιας ευρύτατης οικονομικής και πολιτικής αυτονομίας απέναντι στην κεντρική οθωμανική

εξουσία. Αυτή μάλιστα η οικονομική και πολιτική διαφοροποίηση του νότιου και νησιωτικού ελλαδικού χώρου επέτρεψε την ανάπτυξη και κυριαρχία του εμπορικού-προβιομηχανικού καπιταλισμού και των φιλελεύθερων-εθνικών αστικών ιδεών, ήδη αρκετές δεκαετίες πριν από την Επανάσταση του 1821, και κατέστησε τελικά την Επανάσταση όχι μόνο δυνατή αλλά και αναπόφευκτη.

Το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού εμπορίου της Αυτοκρατορίας διενεργείτο αρχικά από ξένες εταιρίες, κατά κύριο λόγο γαλλικές. Η αναδιάρθρωση των κοινοτικών σχέσεων στις δυτικές χριστιανικές περιοχές της Αυτοκρατορίας θα έχει όμως ως συνέπεια την ανάδειξη, από τις αρχές του 18ου αιώνα, ενός ντόπιου χριστιανικού στρώματος εμπόρων. Η ανάδειξη των εμπόρων από το χριστιανικό κυρίως πληθυσμό ήταν αποτέλεσμα του χαρακτήρα του οθωμανικού συστήματος: Στις ασιατικές κοινωνίες, η κυρίαρχη τάξη ήταν πάντοτε «ανοικτή» στις άλλες τάξεις του πληθυσμού, δηλαδή, από θεσμική άποψη, μπορούσε να ενταχθεί σ' αυτήν οποιοσδήποτε κατάφερνε να ανελιχθεί στην κρατική ιεραρχία, ανεξαρτήτως «αίματος» και καταγωγής. Ταυτόχρονα, στην Οθωμανική αυτοκρατορία, το προνόμιο αυτό κατείχαν μόνο οι μωαμεθανοί. Οι μορφωτικά και οικονομικά ανώτερες κοινωνικές ομάδες του μωαμεθανικού πληθυσμού προσανατολιζόνταν έτσι κυρίως προς τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, «αφήνοντας» τις νέες οικονομικές δραστηριότητες (εμπόριο, μανιφακτούρα) στους χριστιανικούς πληθυσμούς, οι οποίοι δεν υπόκειντο επιπλέον σε θρησκευτικές και ηθικές «απαγορεύσεις» σχετικά με τα επαγγέλματα ή με τη διαχείριση του χρήματος, ανάλογες με εκείνες των μωαμεθανών.

Οι χριστιανοί έμποροι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προσανατολιζόνταν ευθύς εξαρχής προς την ελληνική γλώσσα, ακόμα και αν δεν είναι ελληνόφωνοι από καταγωγή. Τα ελληνικά δεν είναι την εποχή αυτή η γλώσσα μόνο του Πατριαρχείου, αλλά και των χριστιανών που είχαν αποκτήσει ανώτατα αξιώματα στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, γεγονός που είχε αναμφίβολα τεράστια σημασία για τους ελληνόφωνους εμπόρους. Εκτός αυτού τα ελληνικά ήταν η μόνη γλώσσα, από τις ομιλούμενες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην οποία τυπώνονται ήδη βιβλία. Η ελληνική τυπογραφία αναπτύχθηκε πολλές δεκαετίες πριν από την αντίστοιχη σερβική, βουλγαρική, τουρκική κ.λπ. Η ελληνική πολιτιστική ηγεμονία στον βαλκανικό και ανατολικό μεσογειακό χώρο είναι, λοιπόν, την εποχή αυτή αναμφισβήτητη. Οι ντόπιοι χριστιανοί έμποροι, ακόμα και στην περίπτωση που δεν είναι ελληνόφωνοι, έχουν έτσι σημαντικούς διοικητικο-πολιτικούς, τεχνικούς και πολιτιστικούς λόγους να μάθουν την ελληνική γλώσσα.

Παράλληλα με τον γλωσσικό εξελληνισμό, η νέα αστική τάξη γίνεται φορέας και των νέων επαναστατικών ιδεών του Διαφωτισμού, του οράματος για ένα εθνικό-συνταγματικό κράτος. Υπό τους όρους αυτούς αρχίζει όχι μόνον να αναπτύσσεται η εθνική συνείδηση των ελληνόφωνων (και όχι μόνο) χριστιανικών πληθυσμών που γίνονταν φορείς των νέων κοινωνικών συνθηκών, αλλά να ενσωματώνονται στο αναδύμενο ελληνικό έθνος και όλοι εκείνοι οι αρχικά μη-ελληνόφωνοι πληθυσμοί, που εντάσσονταν στην ίδια διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού. Όχι ασήμαντο ρόλο έπαιξε στη διαδικασία αυτή και η ιδεολογική αίγλη της ελληνικής αρχαιότητας, στο πλαίσιο των οραμάτων του Διαφωτισμού. Με δυο λόγια, οι φορείς των νέων κοινωνικών σχέσεων και της νέας ιδεολογίας βρίσκουν έτσι στον ελληνισμό την εθνική τους ταυτότητα.

Τη διαδικασία εξελληνισμού των οικονομικά και μορφωτικά προοδευμένων στοιχείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (δηλαδή των κοινωνικών τάξεων και ομάδων που αναδύονταν από τη διάλυση του παλιού καθεστώτος και την ανάπτυξη των αστικών κοινωνικών σχέσεων) ανέλυσε ο Άγγλος ιστορικός Eric Hobsbawm στο βιβλίο του *The Age of Revolution 1789-1848*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1962: «Οι περισσότεροι Έλληνες έμοιαζαν με τις άλλες ξεχασμένες πολεμικές αγροτικές τάξεις και φυλετικές ομάδες της Βαλκανικής χερσονήσου. Μια μερίδα τους όμως αποτελούσε διεθνή εμπορική και διοικητική τάξη, εγκατεστημένη σε παροικίες ή κοινότητες σ' ολόκληρη την Τουρκική Αυτοκρατορία, και πέρα απ' αυτή. Η γλώσσα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην οποία ανήκαν οι περισσότεροι βαλκανικοί λαοί, ήταν η ελληνική, και Έλληνες επάνδρωναν τα υψηλότερα κλιμάκια της υπό τον Έλληνα Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Έλληνες δημόσιοι υπάλληλοι, ως υποτελείς πρίγκιπες, διοικούσαν τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (τη σημερινή Ρουμανία). Με αυτή την έννοια, οι μορφωμένες και εμπορικές τάξεις των Βαλκανίων, της περιοχής της Μαύρης

Θάλασσας και της Ανατολής, οποιαδήποτε και αν ήταν η εθνική καταγωγή τους, είχαν εξελληνιστεί ακριβώς εξαιτίας της φύσης των δραστηριοτήτων τους» (Hobsbawm 1992, σελ. 204).

Λόγω λοιπόν της κυρίαρχης θέσης που κατείχε η ελληνική γλώσσα και ο «ελληνικός πολιτισμός» ανάμεσα στους χριστιανούς ορθόδοξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και παράλληλα λόγω του σημαντικού ρόλου που έπαιζαν οι φαναριώτες στα πλαίσια του οθωμανικού κράτους, αρχίζει να αναπτύσσεται η ελληνική εθνική συνείδηση πολύ πριν ξεκινήσει η αντίστοιχη διαδικασία στους άλλους λαούς της Αυτοκρατορίας.

Ελληνικές εμπορικές εταιρίες, που δεν εξαρτώνται από ξένους εμπορικούς οίκους, εμφανίζονται, όπως είπαμε, για πρώτη φορά στα μέσα του 18ου αιώνα. Οι εταιρίες αυτές γρήγορα μπόρεσαν να εκτοπίσουν τις ξένες εμπορικές εταιρίες και σύντομα, εκμεταλλευόμενοι οι Έλληνες έμποροι τα «δίκτυα εντοπιότητας» από τα οποία προέρχονταν έλεγξαν το μεγαλύτερο μέρος του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου.

Η κατάσταση επιταχύνεται ραγδαία με τη Γαλλική Επανάσταση και τους πολέμους που την ακολούθησαν: Έτσι μέχρι το τέλος του αιώνα συγκεντρώνεται στα χέρια των Ελλήνων εμπόρων περισσότερο από τα 3/4 του εξωτερικού εμπορίου ολόκληρης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την ίδια εποχή Έλληνες έμποροι ελέγχουν ένα μεγάλο μέρος του εμπορίου της Μασσαλίας, ιδρύουν υποκαταστήματα σε όλες τις πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης, που αποτελούν σημαντικά κέντρα εμπορίου (Βιέννη, Τεργέστη, Μασσαλία κ.λπ.), ενώ παράλληλα επενδύουν στο ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα. Από το τέλος, λοιπόν, του 18ου αιώνα το ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο επιδεικνύει μια ιδιαίτερα σημαντική δυναμική.

Το εμπορικό κεφάλαιο δεν «μεταφέρει», απλώς, παραγόμενο προϊόν, αλλά μετασχηματίζει τις σχέσεις παραγωγής, μέσω των οποίων παράγεται αυτό το προϊόν.

Εδώ πρόκειται ματ' αρχάς για τις κοινότητες οι οποίες μετασχηματίστηκαν ως αποτέλεσμα της *άμεσης* κυριαρχίας καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στο εσωτερικό τους. Αυτές είναι κατ' αρχήν οι κοινότητες των νησιών (π.χ. Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά) ή ορισμένων παράκτιων χωριών και κωμοπόλεων (π.χ. Γαλαξίδι), όπου οι προεστοί έχουν μετασχηματιστεί σε εμπόρους και ταυτόχρονα εφοπλιστές και στους οποίους υπάγονται μέσα από μια ιστορικά πρόωμη μισθιακή σχέση τα μέλη της κοινότητας.

Σύμφωνα με τον Γάλλο ιστορικό Μπουλανζέ, σε τρία χρόνια (γύρω στα 1800, Γ.Μ.) περισσότερο από 2.000 εμπορικά σκάφη κατασκευάστηκαν σε όλα τα λιμάνια της Ελλάδας. Ο χωρισμός της εργασίας από το κεφάλαιο είχε ολοκληρωθεί στις κοινότητες αυτές ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, παρά τη διατήρηση ενός συνεταιριστικού συστήματος μέσα από το οποίο ο μισθός των ναυτικών εμφανιζόταν ως συμμετοχή στα κέρδη της κοινοτικής επιχείρησης. Οι ναυτικοί είχαν ήδη ιδρύσει την εποχή αυτή δικές τους οργανώσεις και σε πολλές περιπτώσεις είχαν εξεγερθεί ενάντια στους προεστούς (ουσιαστικούς ιδιοκτήτες του εμπορικού-εφοπλιστικού κεφαλαίου της κοινότητας) λόγω των εξαιρετικά χαμηλών μισθών και της πολιτικής καταπίεσης στην οποία υπόκειντο (1800 εξέγερση των ναυτών στις Σπέτσες και την Ύδρα, 1815 εξέγερση στα Ψαρά).

Εκτός από το εμπορικό-εφοπλιστικό κεφάλαιο των νησιών και των παράκτιων κοινοτήτων δημιουργούνται καπιταλιστικές κοινότητες και στο εσωτερικό, με την ανάπτυξη εκεί της μανιφακτούρας. Η μανιφακτούρα δημιουργείται ως γνωστό στη βάση της προϋπάρχουσας χειροτεχνίας και στηρίζεται αρχικά στην τυπική μόνο υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, δηλαδή στον μη ολοκληρωμένο διαχωρισμό των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής. Παρά την καπιταλιστική συγκέντρωση και διεύθυνση της παραγωγής εμφανίζονται λοιπόν και πάλι συνεταιριστικές μορφές οργάνωσης της καπιταλιστικής επιχείρησης: έτσι παρουσιάζονται συνήθως όλοι οι εργαζόμενοι ως μέτοχοι της επιχείρησης.

Οι μανιφακτούρες αναπτύχθηκαν σε στενή σύνδεση και υπό την ηγεμονία του εμπορικού κεφαλαίου. Η σημαντικότερη από αυτές υπήρξε εκείνη των Αμπελακίων στη Θεσσαλία, όπου από το 1795 περισσότερο από 4.000 εργαζόμενοι παρήγαγαν ετησίως σε 24 εργαστήρια 250.000 κιλά βαμμένο νήμα και το εξήγαγαν στη Γερμανία και την Αυστρία. Το 1811 χρεοκόπησε όμως το εμπορικό υποκατάστημα της ομόρρυθμης εταιρίας Αμπελάκια στην Αυστρία, πράγμα που είχε ως συνέπεια να περιέλθει σε κρίση ολόκληρη η εταιρία και τελικά να χρεοκοπήσει.

Ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Φελίξ Μπωζούρ γράφει χαρακτηριστικά το 1800:

«Από τους Έλληνες δανειστήκαμε την τέχνη του βαψίματος του βαμπακιού σε κόκκινο. Έλληνες βαφείς πήγαν κι εγκαταστάθηκαν κατά τα μέσα αυτού του αιώνα στο Μομπελιέ κι έβαψαν εκεί το βαμπάκι με τη δική τους μέθοδο. Τις μεθόδους τους αντέγραψαν σε λίγο οι Γάλλοι βαφείς και μ' αυτόν τον τρόπο η βαφή της Ανατολής διαδόθηκε στις φάμπρικές μας του Λαγκεντόκ και του Μπεάρν, καθώς και της Ρουέν, της Μαιγέν και του Σολλέ» (όπ.π.: 147).

Και αναφορικά με την εταιρεία των Αμπελακίων σημειώνει:

«Ποτέ άλλοτε δεν συγκροτήθηκε εταιρία επάνω σε πιο μελετημένες οικονομικές βάσεις και ποτέ άλλοτε δεν μεσολάβησαν λιγότερα χέρια, για να διεκπεραιώσουν έναν τόσο μεγάλο όγκο υποθέσεων» (όπ.π.: 144).

Μια διαφορετική αλλά όχι λιγότερο σημαντική κοινωνική ανακατάταξη λαμβάνει χώρα κατά τα τέλη του 18ου αιώνα στις αγροτικές κοινότητες της Νότιας Ελλάδας: Η αγροτική παραγωγή υπάγεται σταδιακά στον έμμεσο έλεγχο του εμπορικού κεφαλαίου: ο καλλιεργητής και ο τεχνίτης εξαρτιόταν πλέον από τις παραγγελίες και τις προκαταβολές του εμπόρου μεγάλων αποστάσεων ή του ιδιοκτήτη του εργαστηρίου (μανιφακτούρας), για να επιβιώσει οικονομικά. Παράλληλα, στο βαθμό που έχανε την ευχέρεια να πουλά τα προϊόντα του σε περισσότερους από έναν εμπόρους, στο βαθμό δηλαδή που δούλευε για έναν και μόνο έμπορο-προαγοραστή (και αυτό ήταν ο κανόνας περί τα τέλη του 18ου αιώνα), η σχέση τεχνίτη-εμπόρου έπαιρνε τη μορφή μιας έμμεσης σχέσης εργασίας-κεφαλαίου, μιας έμμεσης σχέσης «μισθού με το κομμάτι», ανάλογης με το σημερινό φασόν. Διαμορφώθηκε αυτό που ο Rubin (1994, σελ. 200 επ.) ονομάζει *καπιταλιστική οικοτεχνική βιομηχανία ή οικόσιτο σύστημα βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας*, δηλαδή μια μορφή οικονομίας που πρέπει να θεωρηθεί ως η πρώτη (και μέχρι τη βιομηχανική επανάσταση η κυρίαρχη) μορφή υπαγμένης στο κεφάλαιο παραγωγής (Μπωζούρ 1974, σ. 70, 92-4, 238 επ., Sugar 1994, σσ. 164-94, ιδίως 176-79).

Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, που η αφετηρία της ήταν η αυξανόμενη ανεξαρτοποίηση των παραγωγών από τον τιμαριώτη είναι κατ' αρχάς ο μετασχηματισμός των σχέσεων ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο: Η πίεση για αύξηση της παραγωγής έχει ως συνέπεια την ιδιωτικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας. Ο κάθε παραγωγός θα αμείβεται πλέον ανάλογα με το πόσο και το τι παράγει. Η συλλογική κατοχή της γης δίνει έτσι σταδιακά η θέση της στην ατομική κατοχή, η οποία με τη σειρά της απαιτεί τη διαμόρφωση πραγματικών ατομικών σχέσεων ιδιοκτησίας στη γη. Με την επικάλυψη και τη συγκέντρωση στο ίδιο πρόσωπο της ατομικής κατοχής και της ατομικής ιδιοκτησίας προκύπτει στην ουσία εκείνος ο τύπος ιδιοκτησίας πάνω στα μέσα παραγωγής ο οποίος προσιδιάζει στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής με την έννοια ότι αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη και την κυριαρχία τους. Αντίθετα, όπως ήδη είπαμε, στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής διαχωρίζονται πάντα οι σχέσεις ιδιοκτησίας (έλεγχος του προϊόντος και συνεπώς ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος) από τις σχέσεις κατοχής (άμεσος έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας) και νομής (ικανότητα διεξαγωγής της παραγωγικής διαδικασίας) των μέσων παραγωγής. Βεβαίως, μέχρι τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους η διαδικασία αυτή δεν θα ολοκληρωθεί. Οι αγρότες δεν είναι ακόμα σε θέση να ελέγξουν τον προϊόν που παράγουν καθώς υπάγονται ακόμα στην εξουσία του προεστού, που διαμεσολαβεί τη σχέση τους με το εμπορικό κεφάλαιο. Στις νέες αυτές συνθήκες οι προεστοί παίζουν λοιπόν τον ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στους παραγωγούς και στο εμπορικό κεφάλαιο των μεγάλων πόλεων.

Τα στοιχεία που είναι γνωστά σχετικά με την εξέλιξη των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων στη Νότια Ελλάδα (και κατά κύριο λόγο στην Πελοπόννησο) κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες πριν από την Επανάσταση επιβεβαιώνουν τις θέσεις που

διατυπώσαμε στα προηγούμενα. Ο ετήσιος όγκος των πελοποννησιακών εξαγωγών κατά την περίοδο 1805-1809 ήταν κατά 147% ψηλότερος από τον ετήσιο όγκο εξαγωγών της περιόδου 1794-1795 (Κρεμμυδάς 1980, σ. 137). Περισσότερο από 70% των πελοποννησιακών εξαγωγών την περίοδο 1817-1821 κατευθύνονταν σε ευρωπαϊκές χώρες, 22,80% σε άλλες επαρχίες του ελληνικού χώρου. Η αύξηση των εξαγωγών συνδεόταν στενά με την αύξηση της πελοποννησιακής παραγωγής.

Κατά την ίδια περίοδο αλλάζει εντυπωσιακά και η δομή των εξαγωγών: Από τα περίπου 40 προϊόντα που εξάγονται κατά την περίοδο αυτήν από την Πελοπόννησο αυξάνεται συνεχώς το ποσοστό του σταριού (14,4% της συνολικής ετήσιας αξίας εξαγωγών το 1794-95, 27,45% το 1805-09) και της σταφίδας (12,81% της ετήσιας αξίας εξαγωγών το 1794-95, 88% το 1805-09, 28,12% 1817, 90,76% το 1819, 76,76% το 1820 Κρεμμυδάς 1980 σ. 148). Στις διαφορετικές περιοχές της Πελοποννήσου διαμορφώθηκαν μονοκαλλιέργειες με τα αντίστοιχα εξαγωγικά προϊόντα.

Στο διάστημα 1794-1817 τριπλασιάζονται οι εισαγωγές στην Πελοπόννησο ως αποτέλεσμα κυρίως της αύξησης που παρουσίασαν οι εισαγωγές των μέσων διατροφής ευρείας κατανάλωσης και των προϊόντων μετάλλου. Η δομή των εισαγωγών μεταβάλλεται από το διάστημα 1794-95 μέχρι το διάστημα 1805-1809 ως εξής: Το ποσοστό της ζάχαρης στις συνολικές εισαγωγές αυξάνεται από 0,88% σε 4,22%, του καφέ από 1,39% σε 9,44% και των προϊόντων μετάλλου από 6,45% σε 16,26%. Αντίθετα, μειώνεται το ποσοστό του καπνού από 12,55% σε 6,54% και των υφαντουργικών προϊόντων από 53,45% σε 37,55%, μειώσεις που ενδεχομένως οφείλονται στην αύξηση της ντόπιας παραγωγής (αναλυτικότερα στοιχεία βλ. Κρεμμυδάς 1980 σ. 164 κ.ε.).

Στη Νότια Ελλάδα βρίσκεται λοιπόν σε εξέλιξη μια διαδικασία γρήγορης διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής και των ασιατικών κοινοτήτων προς όφελος των καπιταλιστικών κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων. Όχι μόνο στις περιπτώσεις όπου εγκαθιδρύεται και κυριαρχεί άμεσα η κεφαλαιακή σχέση, όπως είναι η περίπτωση των εμπορικών και εφοπλιστικών κοινοτήτων (νησιά, παράκτιες πόλεις) ή των μανιφακτουρικών κοινοτήτων, αλλά ακόμα και στην αγροτική ύπαιθρο, με τον ριζικό μετασχηματισμό των λειτουργιών των κοινοτήτων, τη διαμόρφωση ατομικών σχέσεων κατοχής και ιδιοκτησίας πάνω στη γη, την πρόσδεση και υπαγωγή των αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο.

Μόνο κάτω από αυτούς τους όρους έγινε δυνατό να συνδεθεί η φιλελεύθερη αστική ιδεολογία της εθνικής υπόστασης και ανεξαρτησίας με τις πλατιές λαϊκές μάζες της υπαίθρου. Μόνο κάτω από αυτούς τους όρους ήταν δυνατόν να προσλαμβάνουν όλα τα φαινόμενα αποσταθεροποίησης του παλιού καθεστώτος ένα εκρηκτικό-επαναστατικό περιεχόμενο. Μόνο κάτω από αυτές τις συνθήκες μπορούσαν να λειτουργήσουν οι Κλέφτες και οι αρματολοί ως το πρόπλασμα των ενόπλων δυνάμεων της Επανάστασης.

2. Η αφετηρία του ελληνικού καπιταλισμού

Η Ελληνική Επανάσταση αποτελεί την πολιτική συμπύκνωση της διαδικασίας διάλυσης των ασιατικών παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων και της εμπέδωσης καπιταλιστικών σχέσεων και μορφών εξουσίας. Η διαδικασία αυτή μετάβασης είχε ξεκινήσει ήδη αρκετές δεκαετίες πριν από την έκρηξη της Επανάστασης. Με τη θεσμική-κρατική αποκρυστάλλωση των νέων σχέσεων, η οποία προκύπτει από την Επανάσταση, η διαδικασία μετάβασης φθάνει, σ όλα τα κοινωνικά επίπεδα, στο σημείο μη-επιστροφής της:

Στο πολιτικό επίπεδο διέλυσε τις μορφές τοπικής εξουσίας, έθεσε τα θεμέλια για τη συγκρότηση ενός τυπικά αστικού κρατικού μηχανισμού.

Στο ιδεολογικό επίπεδο εξασφαλίστηκε η κυριαρχία των αστικών ιδεολογικών υποσυνόλων: ο εθνικισμός και η αστική πολιτική ιδεολογία κυριαρχούν πλέον σε σταθερή και μόνιμη βάση πάνω στις θρησκευτικές και κοινοτικές ιδεολογίες. Η χριστιανορθόδοξη ιδεολογία υποβάλλεται έτσι σε μια διαδικασία μετασχηματισμού, κάτω από την ηγεμονία των κυρίαρχων αστικών ιδεολογικών υποσυνόλων.

Στο οικονομικό τέλος επίπεδο διαμορφώνονται με την Επανάσταση οι όροι για τη σταθερή και μόνιμη κυριαρχία του (εμπορικού) κεφαλαίου πάνω στην αγροτική παραγωγή και ως εκ τούτου για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, για την καπιταλιστική

ανάπτυξη: τίθεται, με άλλα λόγια, με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, σε κίνηση η διαδικασία γενίκευσης των σχέσεων ατομικής ιδιοκτησίας των αγροτών στη γη.

Η διαμόρφωση σχέσεων απλής εμπορευματικής παραγωγής στην ύπαιθρο, ως αποτέλεσμα της ιδιαίτερα ενισχυμένης θέσης των αγροτικών μαζών στο εσωτερικό του νεοσύστατου κοινωνικού σχηματισμού, αποτελούσε και τη βασική προϋπόθεση για την καπιταλιστική ανάπτυξη της Ελλάδας: Εξασφάλιζε την ανυπαρξία προκαπιταλιστικών συστημάτων εκμετάλλευσης (τρόπων παραγωγής) και αντίστοιχα προκαπιταλιστικών αρχουσών τάξεων. Εξασφάλιζε επομένως την αποκλειστική κυριαρχία των ήδη ηγεμονικών μερίδων του κεφαλαίου: του εμπορικού και του εφοπλιστικού κεφαλαίου.

Το ζήτημα που τίθεται εδώ, του πρώιμου (προβιομηχανικού) καπιταλισμού και των προϋποθέσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης αποτέλεσε αντικείμενο ανάλυσης με βάση τη μαρξιστική θεωρία ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (βλ. Μηλιός 1997-β σσ. 209-253).

Ένας κοινωνικός σχηματισμός είναι καπιταλιστικός όχι όταν η πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελείται από μισθωτούς εργαζόμενους, ή ακόμα από εργαζόμενους που υπάγονται άτυπα στο εμπορικό κεφάλαιο (προαγοραστής, κ.λπ.), αλλά όταν η κυρίαρχη μερίδα των κυρίαρχων τάξεων είναι καπιταλιστική, δηλαδή όταν η κυρίαρχη μορφή υπερεργασίας παίρνει τη μορφή της υπεραξίας, και η καπιταλιστική εκμετάλλευση (μισθωτή σχέση και άτυπη υπαγωγή στο εμπορικό κεφάλαιο) αποτελεί την κύρια μορφή εκμετάλλευσης. Πρόκειται για ένα συμπέρασμα του οποίου τις θεωρητικές και πολιτικές συνέπειες έχει επισημάνει και ο Άγγλος ιστορικός Ste Croix: «Η φύση ενός δεδομένου τρόπου παραγωγής κρίνεται όχι από το ποιος κάνει το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας παραγωγής αλλά από την ιδιαίτερη μέθοδο ιδιοποίησης του πλεονάσματος, τον τρόπο με τον οποίο οι κυρίαρχες τάξεις αποσπούν το πλεόνασμα από τους παραγωγούς» (Ste Croix 1984, σσ. 101 και 107. Βλ. επίσης Ste Croix 1983 [Το ερώτημα στο οποίο είχε να απαντήσει ο Ste Croix --και στο οποίο δίνει θετική απάντηση-- ήταν το ακόλουθο: Κυριαρχούσε στις κοινωνίες τις κλασικής αρχαιότητας ο δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής, με δεδομένο ότι η πλειοψηφία των εργαζομένων ήταν αυτοαπασχολούμενοι τεχνίτες ή αγρότες και όχι δούλοι;]).

Στις προϋποθέσεις της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης και ανάπτυξης που παρουσιάσαμε σχηματικά στα προηγούμενα (οικονομική, πολιτική, ιδεολογική κυριαρχία του κεφαλαίου, απουσία προκαπιταλιστικών αρχουσών τάξεων), αντιπαρατίθενται μια σειρά από παράγοντες, τους οποίους θα κληθεί να διαχειριστεί ή να αντιμετωπίσει η νέα εξουσία:

α) Η διασπορά του ελληνικού κεφαλαίου και των ελληνικών πληθυσμών στην περιοχή των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας, δηλαδή πέραν των συνόρων του νεοσύστατου κράτους. Αυτός ήταν και ο σημαντικότερος εξωτερικός προσδιορισμός που καθόρισε την πρώτη φάση της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα.

β) Οι οικονομικές καταστροφές και οι ανθρώπινες απώλειες που προκάλεσε ο επταετής πόλεμος.

γ) Τα υπολείμματα αντίστασης στη νέα κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων, η οποία πήρε τη μορφή της ληστείας.

Μέρος II

Ανάπτυξη υπό την κυριαρχία του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου (1830-1870)

1. Αγροτική οικονομία και κεφάλαιο

Η Ελληνική Επανάσταση προκάλεσε την τελική διάλυση των ασιατικών παραγωγικών σχέσεων στην ύπαιθρο. Η κρατική ιδιοκτησία πάνω στη γη (οι εθνικές γαίες), έτεινε μετά τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους να περιοριστεί σε ένα νομικό μόνο περιεχόμενο, καθώς η πραγματική οικονομική ιδιοκτησία των αγροτικών κλήρων περνούσε όλο και περισσότερο στα χέρια των νομέων - μικροκαλλιεργητών. Ταυτόχρονα η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία παρέμενε ένα περιθωριακό φαινόμενο, σε ορισμένες περιοχές της Αττικής, της Εύβοιας και της Στερεάς Ελλάδας.

Εντούτοις το πρόβλημα των εθνικών γαιών παραμένει ανοικτό μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1870. Με τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους οι εθνικές γαίες καταλάμβαναν 75-80% του καλλιεργήσιμου εδάφους, δηλαδή 700.000-1.000.000 εκτάρια. Από το 1834 και μετά η ελληνική κυβέρνηση παραχωρεί έναντι μιας αποζημίωσης ένα μέρος των εθνικών γαιών στους αγωνιστές της Επανάστασης (ή έστω σε εκείνους από τους αγωνιστές που δεν είχαν ήδη καταλάβει manu-militari γη) και στους πρόσφυγες από τις περιοχές που βρίσκονταν ακόμα υπό οθωμανική κυριαρχία. Στη δεκαετία του 1830 παραχωρούνται έτσι και μετατρέπονται σε ιδιωτική ιδιοκτησία και με τη νομική έννοια του όρου 19.000 εκτάρια (190.000 στρέμματα). (Βλ. αναλυτικά Σταυρόπουλος 1979, τ. Β' σ. 59-66). Μέχρι το 1870 είχαν επισήμως παραχωρηθεί ή πουληθεί από το κράτος σε ιδιώτες-καλλιεργητές 50.000 εκτάρια.

Το 1871 πουλήθηκαν τελικά στους νομείς τους οι εθνικές γαίες. Από το γεγονός ότι η συνολική έκταση που πουλήθηκε το 1871 ήταν 330.000 εκτάρια συμπεραίνει εύκολα κανείς ότι τουλάχιστον η μισή έκταση των εθνικών γαιών της δεκαετίας του 1830 είχε εν τω μεταξύ περιέλθει και με την τυπική-νομική έννοια στην κυριότητα των μικροκαλλιεργητών που την νέμονταν.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε, ότι οι κοινωνικοί και πολιτικοί συσχετισμοί που παγιώθηκαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, έχουν ως συνέπεια τη γενίκευση της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας, παρά το γεγονός ότι κατά την πρώτη πεντηκονταετία μετά την απελευθέρωση το κράτος εμφανίζεται στο νομικό επίπεδο ως ο ιδιοκτήτης του μεγαλύτερου μέρους της καλλιεργήσιμης γης. Συνακόλουθα, το κοινωνικό και πολιτικό βάρος της μεγάλης ιδιοκτησίας πάνω στη γη (που συνολικά δεν ξεπερνά το 5% του καλλιεργήσιμου εδάφους του πρώτου ελληνικού κράτους) παραμένει περιθωριακό. Η κυρίαρχη αυτή μορφή ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο (η μικρή έγγεια ιδιοκτησία) μπορεί θεωρητικά να αντιστοιχεί είτε σε μια περιθωριοποιημένη αυτοκαταναλωτική αγροτική οικονομία, είτε στην οικονομική μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής, η οποία υπάγεται αναγκαστικά, όπως δείξαμε στα προηγούμενα, στο καπιταλιστικό εμπόριο. Η περίοδος που εξετάζουμε έχει ως βασικό χαρακτηριστικό της τη συνεχή και ραγδαία επέκταση του κοινωνικού χώρου της απλής εμπορευματικής παραγωγής στην ύπαιθρο, σε βάρος των εκμεταλλεύσεων αυτοκαταναλωτικού χαρακτήρα.

Η εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας και η υπαγωγή των ανεξάρτητων μικροκαλλιεργητών στο εμπορικό κεφάλαιο γίνεται προφανής από τη συνεχή διαφοροποίηση των καλλιεργειών προς όφελος των εξαγωγικών προϊόντων.

Οι καλλιέργειες της σταφίδας κάλυπταν το 1830 3.800 εκτάρια, το 1845 7.300 εκτάρια, το 1851 17.250 εκτάρια, το 1860 22.000 εκτάρια, το 1871 34.630 εκτάρια και το 1878 43.500 εκτάρια. Η παραγωγή είναι αντίστοιχα το 1830 11,7 εκατομμύρια ενετικά λίτρα², το 1845 39 εκ. εν. λ., το 1851 86,3 εκ. εν. λ., το 1860 101 εκ. εν. λ., το 1871 173,2 εκ. εν. λ., και το 1878 435 εκ. εν. λ. Μέχρι το 1870 εξάγεται σχεδόν όλη η παραγωγή (Κριμπάς 1934, σ. 94). Το 1856 οι καπνοκαλλιέργειες καλύπτουν 1.750 εκτάρια (παραγωγή: 1 τόνος) το 1875 4.200 εκτάρια (παραγωγή: 2,7 τόννοι) (Αργυρούδης 1934, σ. 87). Το 1835 καλύπτει η αμπελοκαλλιέργεια 900 εκτάρια, το 1861 49.200 εκτάρια και το 1887 126.000 εκτάρια. Τέλος οι ελαιώνες κάλυπταν το 1830 25.000 εκτάρια, το 1861 37.000 εκτάρια και το 1881 182.900 εκτάρια (Τσουκαλάς 1977, σ. 91).

Αυτή η διαφοροποίηση των καλλιεργειών προς όφελος των εμπορεύσιμων και εξαγωγικών προϊόντων είχε αρχίσει ήδη πριν από την Επανάσταση του 1821. Δεν είναι λοιπόν καθόλου παράξενο που στις αποφάσεις της πρώτης επαναστατικής Εθνοσυνέλευσης (1822) διαβάζουμε: «Η διοίκηση οφείλει δραστήρια μέτρα εις την δυνατήν εμφύχωση του εμπορίου και της γεωργίας εις την Ελλάδα, φροντίζουσα μεταξύ άλλων και δια να συσταθώσιν εταιρείαι γεωργική και εμπορική (παρατίθεται από τον Ευελπίδη 1934, σ. 73). Κατά τη δεκαετία του 1870 τα εξαγωγικά προϊόντα καταλάμβαναν 37% του καλλιεργήσιμου εδάφους. Περισσότερο από το 50% του καλλιεργήσιμου εδάφους χρησιμοποιούταν για την παραγωγή σιτηρών. Λόγω της σχετικά χαμηλής παραγωγικότητας, η εγχώρια παραγωγή σιτηρών κάλυπτε όμως την ίδια εποχή μόλις το 1/4 της εσωτερικής κατανάλωσης» (Ζολώτας 1926, σ. 28 κ.ε.).

Βρισκόμαστε λοιπόν στη φάση της ραγδαίας ενσωμάτωσης της γεωργίας (των ανεξάρτητων καλλιεργητών) στις κυρίαρχες αστικές σχέσεις, μέσα από την υπαγωγή της αγροτικής παραγωγής (και των αγροτών) στο εμπορικό κεφάλαιο. Η παραγωγή τείνει έτσι να εξειδικευτεί σε ένα ή δυο προϊόντα κατά περιοχή, για να πουληθεί στη συνέχεια στους εμπόρους που έχουν την έδρα τους στα μεγάλα λιμάνια ή τα αστικά κέντρα. Ο αυξανόμενος εκχρηματισμός και η εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας, δηλαδή η μετατροπή των αγροτών σε απλούς εμπορευματικούς παραγωγούς, συνεπιφέρει μια αυξανόμενη ανάγκη και ζήτηση για δανειακό χρήμα. Τα «τοκογλυφικά» επιτόκια κυμαίνονται μεταξύ 20% και 24% για ενυπόθηκα δάνεια και μεταξύ 36% και 50% για προσωπικά δάνεια (Τσουκαλάς 1977, σ. 93). Το γεγονός πάντως ότι δεν παρατηρούνται μεταβολές των σχέσεων ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο --δεν δημιουργείται ούτε ένα στρώμα αγρεργατών (το 1890 εισάγονται μάλιστα αγρεργάτες από τη Βουλγαρία, τη Σερβία και την Τουρκία), αλλά ούτε και ένα στρώμα γαιοκτημόνων-- αποδεικνύει ότι επρόκειτο για μια γρήγορα αναπτυσσόμενη και δυναμική αγροτική εμπορευματική παραγωγή, η οποία μπορούσε να αντέξει τον μεσοπρόθεσμο και κοντοπρόθεσμο τοκογλυφικό δανεισμό.

2. Οικονομική ανάπτυξη και διεθνές περιβάλλον: Οι οικονομικές βάσεις της «Μεγάλης Ιδέας»

Ο πόλεμος για την ανεξαρτησία (1821-1827) είχε σαν συνέπεια την καταστροφή του μεγαλύτερου αριθμού των μανιφακτουρικών επιχειρήσεων της χώρας. Ο Μπαμπανάσης θεωρεί έτσι ότι το ελληνικό εθνικό εισόδημα το 1830 ήταν 75% του εισοδήματος των αντίστοιχων περιοχών κατά το 1820 (Μπαμπανάσης 1985, σ. 57).

Τον Ιανουάριο του 1837 εκδίδεται ο πρώτος νόμος για την προώθηση της εθνικής βιομηχανίας. Το 1830 αναφέρονται επτά βιομηχανικές επιχειρήσεις και πολλές μανιφακτούρες που συγκεντρώνουν το 13,87% της συνολικής απασχόλησης της χώρας. Το 1846 ιδρύεται το πρώτο ατμοκίνητο μεταξουργείο. Το 1870, τους σημαντικότερους μεταποιητικούς κλάδους της χώρας αποτελούν τα ναυπηγεία και τα υφαντουργεία (Μπαμπανάσης 1985, σ. 55). Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Βερναρδάκης [1885] (1990), από τα 58.208 ιστιοφόρα συνολικής χωρητικότητας 15,5 εκατ. τόννων που κατασκευάστηκαν παγκοσμίως το 1876, τα 2.121 με συνολική χωρητικότητα 427 χιλιάδων τόννων κατασκευάστηκαν στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να κατατάσσεται η χώρα στην 8η θέση παγκοσμίως στον κλάδο της ναυπηγικής (μετά την Αγγλία, τις ΗΠΑ, τη Νορβηγία, την Ιταλία, τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ισπανία), υπερέχοντας έναντι χωρών όπως η Ολλανδία, η Σουηδία, η Ρωσία, η Αυστρία, το Βέλγιο κ.λπ. (Βερναρδάκης 1990, σ. 203).

Εντούτοις, οι ρυθμοί ανάπτυξης του δευτερογενούς τομέα, εκτός της ναυπηγικής ιστιοφόρων. Το 1867 αναφέρονται 168 βιομηχανίες με 7.300 εργαζόμενους και μια συνολική εγκατεστημένη ισχύ 292 ίππων (HP). Παράλληλα η απασχόληση στον δευτερογενή τομέα φτάνει στα τέλη της δεκαετίας του 1860 μόλις το 18,2% της συνολικής απασχόλησης (το 1830 ήταν 13,87%), μια εξέλιξη που θα πρέπει να εξεταστεί σε συνάρτηση με την τάση σταθεροποίησης ή και μείωσης του ποσοστού του αστικού πληθυσμού που αναφέραμε στα προηγούμενα.

Παρά αυτή τη σχετική καθυστέρηση του δευτερογενούς τομέα της οικονομίας μέχρι τη δεκαετία του 1870, η Ελλάδα δεν μπορεί να θεωρηθεί υπανάπτυκτη χώρα, όχι μόνο από την άποψη ότι δεν έχουμε να κάνουμε με μια κοινωνία στην οποία κυριαρχούν

προκαπιταλιστικά συστήματα εκμετάλλευσης, αλλά ακόμα και από την άποψη των συγκεντρωτικών δεικτών ανάπτυξης. Σύμφωνα με τα στοιχεία του P. Bairloch (παρατίθεται χωρίς χρονολογία έκδοσης από τον Μπαμπανάση 1985, σ. 59) το κατά κεφαλήν ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν της Ελλάδας έφθανε το 1860 στο 74% του αντίστοιχου ευρωπαϊκού μέσου όρου.

Η καθυστέρηση του βιομηχανικού κεφαλαίου αντισταθμίζεται την εποχή αυτή από την τεράστια ανάπτυξη του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου. Πολύ περισσότερο, είναι η ανάπτυξη ακριβώς αυτών των μερίδων του κεφαλαίου, η γεωγραφική εξάπλωσή τους πολύ πέρα από τα σύνορα της Ελλάδας και τέλος ο επεκτατισμός του ελληνικού κράτους σε ολόκληρη την περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου αποτέλεσαν τους αποφασιστικούς παράγοντες που καθόρισαν τη σχετική καθυστέρηση του βιομηχανικού τομέα στο εσωτερικό της χώρας.

Το 1853 αναφέρονται 25.456 εργαζόμενοι στη βιομηχανία, 2.302 ναυτικοί και 6.260 εργαζόμενοι στο εμπόριο. Τα αντίστοιχα στοιχεία για το 1856 είναι: 22.609 (βιομηχανία), 20.700 (ναυτικοί), 6.955 (εμπόριο), για το 1861: 32.801 (βιομηχανία), 19.303 (ναυτικοί), 10.245 (εμπόριο) και για το 1870: 48.128 (βιομηχανία), 25.178 (ναυτικοί), 18.952 (εμπόριο). Στη στατιστική του 1870 αναφέρονται επιπλέον και 28.000 εργάτες (Σταυρόπουλος 1979, τ. ΒΔ, σ. 146).

Με εξαίρεση τα στοιχεία του 1853, μόλις το 1870 ξεπερνάει λοιπόν η απασχόληση στη βιομηχανία την απασχόληση στους άλλους δυο μη αγροτικούς κλάδους μαζί. Από το 1861 παρατηρείται μια σταδιακή μείωση του αριθμού των ναυτικών, ενώ ταυτόχρονα αυξάνει το ειδικό βάρος του εμπορίου και των μεταφορών στο εσωτερικό του λεγόμενου τριτογενή τομέα. Η συμμετοχή του εμπορίου και των μεταφορών στον τομέα των Υπηρεσιών αυξάνει από 38% το 1861 σε 42% το 1870 (το 1907 είναι 52% και το 1920 55%), ενώ η συμμετοχή της κρατικής Διοίκησης μειώνεται αντίστοιχα από 27% (το 1861) σε 23% (το 1870). Τις εξελίξεις αυτές θα επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε στα επόμενα.

Οι εξαγωγές αποτελούνται κυρίως από αγροτικά προϊόντα, αλλά και από νήματα, σαπούνι, πρώτες ύλες, βλ. αναλυτικά Βερναρδάκης 1990), τα οποία συγκεντρώνονται στα εξαγωγικά λιμάνια, ενώ οι εισαγωγές αφορούν κυρίως είδη μαζικής κατανάλωσης και η αξία τους είναι σχεδόν διπλάσια από την αξία των εξαγωγών. Οι διακυμάνσεις και ακόμα περισσότερο η διαφοροποίηση και αύξηση της εξωτερικής ζήτησης για αγροτικά προϊόντα επιταχύνει την υπαγωγή των ατομικών μικροκαλλιεργητών στο εμπορικό κεφάλαιο, το οποίο πιέζει μέσα από την οικονομική του ηγεμονία και τις προσβάσεις του στην κρατική πολιτική εξουσία για την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και την επέκταση των εξαγωγικών καλλιεργειών.

Το ισοζύγιο πληρωμών της Ελλάδας ισοσκελίζεται κατά την περίοδο που εξετάζουμε εδώ από τις μεταβιβαστικές εισροές συναλλάγματος (πληρωμές) που προέρχονται από τους Έλληνες (μετανάστες) του εξωτερικού και σε ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό από τα έσοδα της ναυτιλίας (τα οποία, φυσικά από οικονομική άποψη έχουν τον χαρακτήρα εξαγωγών εμπορευμάτων και υπηρεσιών και όχι τον χαρακτήρα μεταβιβαστικών πληρωμών). Μόνο δευτερευόντως ισοσκελίζεται το ισοζύγιο πληρωμών με προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό.

Η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου ήταν 153.000 τόν. πριν από την Επανάσταση, 85.502 τόν. το 1838, 268.800 τόν. το 1858, 330.000 τόν. το 1866 και 404.000 τόν. το 1870. Η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου μειώνεται όμως σε 262.032 τόν. το 1875, λόγω της εισαγωγής των ατμοπλοίων στην ελληνική ναυτιλία (Σβορώνος 1976, σ. 90 και Παππάς 1934, σ. 201).

Παράλληλα, η ανάπτυξη του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου διαπλέκεται, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, με την ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος και του τραπεζικού κεφαλαίου. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, που στην πρώτη της μορφή ιδρύεται το 1828 και θεσμοθετείται τελικά ως η Τράπεζα με το αποκλειστικό προνόμιο έκδοσης τραπεζογραμματίων το 1841 (Μάουρερ 1976, σ. 356 επ., Ξιφαράς 1992, σ. 46 επ. και σ. 137 επ.), χρηματοδοτεί αυτές τις γρήγορα αναπτυσσόμενες κεφαλαιακές μερίδες. Η κυκλοφορία τραπεζογραμματίων εξαπλασιάζεται έτσι κατά την περίοδο 1855-1865, σε σχέση με τη δεκαετία 1845-1855. Οι τραπεζικές πιστώσεις τετραπλασιάζονται μετά το 1860.

Περισσότερες από 95% από τις πιστώσεις αυτές απορροφώνται στις τέσσερις πόλεις που αποτελούν την έδρα των κυρίαρχων εμπορικών και εφοπλιστικών μερίδων της εποχής: στη Σύρο, την Αθήνα, τον Πειραιά και την Πάτρα (Τσουκαλάς 1981, σ. 235 κ.ε.).

Το πιστωτικό σύστημα αποτέλεσε τον ένα άξονα στο οποίο στηρίχθηκε η καπιταλιστική ανάπτυξη της χώρας, ενώ τον δεύτερο και σημαντικότερο άξονα αποτέλεσε η οικονομική πολιτική του κράτους, και ιδιαίτερα το δημοσιονομικό της σκέλος.

Η οικονομική ηγεμονία του ελληνικού εφοπλιστικού κεφαλαίου στην περιοχή ακολουθείται από το μεταναστευτικό κύμα από την Ελλάδα προς τις σημαντικότερες πόλεις των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας, της Νότιας Ρωσίας και της Αιγύπτου και διαπλέκεται με την επίσης ηγεμονική παρουσία σε όλες αυτές τις περιοχές καπιταλιστικών (εμπορικών και βιομηχανικών) επιχειρήσεων που ανήκαν σε Έλληνες. Οι περισσότεροι μετανάστες απασχολούνται στις επιχειρήσεις των Ελλήνων καπιταλιστών του εξωτερικού. Οι υπόλοιποι εκμεταλλεύονται απλώς τις δυνατότητες που δημιουργεί η ηγεμονική παρουσία του ελληνικού κεφαλαίου στις περιοχές αυτές. Πρόκειται λοιπόν για μια μετανάστευση που παρακολουθεί και συνοφθαίνεται με την επέκταση του ελληνικού κεφαλαίου στον Νοτιο-Ανατολικό Ευρωπαϊκό χώρο.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας από 7,9% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής κατά τον 18ο αιώνα φτάνει στο 21% του μικρασιατικού πληθυσμού το 1880. Ανάλογη είναι η εξέλιξη των ελληνικών μειονοτήτων στη Ρουμανία, τη Νότια Ρωσία και την Αίγυπτο, παρ' ότι βέβαια στις περιοχές αυτές έχουμε να κάνουμε με πολύ μικρότερα ποσοστά Ελλήνων στον συνολικό πληθυσμό. Καθ' όλο τον 19ο αιώνα οι Έλληνες του εξωτερικού είναι σαφώς περισσότεροι από τους κατοίκους του Βασιλείου.

Αυτό που όμως έχει τη μεγαλύτερη σημασία δεν είναι ο αριθμός των Ελλήνων του εξωτερικού αλλά ο οικονομικός (και κατ' επέκταση διεθνοπολιτικός) ρόλος που έπαιζαν οι ελληνικές μειονοτικές κοινότητες στον ανατολικοευρωπαϊκό και βορειοαφρικανικό χώρο: Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι Έλληνες έλεγχαν περίπου το 50% της βιομηχανικής παραγωγής (ολόκληρης της Αυτοκρατορίας, όχι μόνο των περιοχών όπου ήταν έντονο το ελληνικό στοιχείο) και περισσότερο από το 50% του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι κατά τον 19ο αιώνα στα χέρια των Τούρκων βρίσκεται μόνο το 15% της βιομηχανικής παραγωγής της Αυτοκρατορίας, ενώ από το υπόλοιπο που δεν ελεγχόταν από τους Έλληνες, περισσότερο από το 15% ήταν στα χέρια των Αρμενίων, το 5% ελεγχόταν από τους Εβραίους και το 10% από άλλες εθνικές μειονότητες.

Στην Αίγυπτο οι Έλληνες έλεγχαν πάνω από 50% των εξαγωγών βαμβακιού και τσιγάρων (δηλαδή πάνω από 25% των συνολικών εξαγωγών της χώρας) και τη δεύτερη σε μέγεθος αιγυπτιακή τράπεζα (την Anglo-Egyptian Bank). Στη μεγαλύτερη αιγυπτιακή τράπεζα της εποχής (την National Bank) οι Έλληνες διατηρούν μια ιδιαίτερα σημαντική συμμετοχή. Μετά το 1890 οι ελληνικές τράπεζες ιδρύουν αρκετά υποκαταστήματα στην Αίγυπτο. Παράλληλα, η πλειοψηφία των «τοκογλύφων» και περισσότεροι από το 1/4 των επιστημόνων της Αιγύπτου (γιατροί, δικηγόροι, δικαστές κ.λπ.) είναι την ίδια εποχή Έλληνες. Η σημασία αυτών των ποσοστών γίνεται κατανοητή αν λάβουμε υπόψη ότι η ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου, παρ' ότι ήταν η πολυαριθμότερη κοινότητα ξένων στη χώρα, δεν ξεπέρασε ποτέ μέχρι το 1880 τα 30.000 άτομα.

Στη Ρωσία και τη Ρουμανία βρίσκεται στα χέρια Ελλήνων εμπόρων το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών δημητριακών, που, για την περίπτωση της Ρωσίας, αποτελούσαν στα μέσα της δεκαετίας του 1830 το 15% και το 1870 το 31% των συνολικών εξαγωγών της χώρας (Τσουκαλάς 1977 σ. 320 κ.ε.).

Εκείνο όμως που αποτελεί τον αποφασιστικότερο παράγοντα διαπλοκής του ελληνικού κεφαλαίου και των ελληνικών πληθυσμών του εξωτερικού με το ελληνικό κράτος, είναι η προοπτική της γεωγραφικής επέκτασης του ελληνικού κράτους σε όλες εκείνες τις περιοχές όπου το ελληνικό στοιχείο διατηρούσε μια ηγεμονική οικονομική και κοινωνική θέση. Η πολιτική αυτή προοπτική είχε από τη μια ως αναγκαίο συμπλήρωμά της την ιδεολογία του επεκτατικού σωβινισμού (τη Μεγάλη Ιδέα), ενώ από την άλλη συνδεόταν με μια σειρά οικονομικές λειτουργίες που πρόσδεναν ή έστω συνέδεαν στενά το ελληνικό κεφάλαιο και τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού με τη διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού

σχηματισμού. Οι Έλληνες καπιταλιστές και οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού αποτελούν έτσι τους «προπομπούς» και τους «πρεσβευτές» του επεκτατισμού του ελληνικού κράτους. Η επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους ήταν άλλωστε η προϋπόθεση για τη σταθεροποίηση και «ανύψωση» της (οικονομικής) κυριαρχίας τους σε πραγματική (πολιτική) εξουσία.

Το κύριο σύνθημα της Μεγάλης Ιδέας ήταν η δημιουργία μιας Ελλάδας των πέντε θαλασσών και των τριών Ηπείρων, η οποία «με κέντρον την Κωνσταντινούπολιν, θα περιελάμβανεν απάσας τας υπό ορθοδόξων κατοικουμένας τέως βυζαντινάς και είτε τουρκικάς επαρχίας, από του Δουνάβεως μέχρι του Λιβυκού πελάγους και από του Ιονίου και του Αδρια μέχρι των παραλίων της Συρίας και του Ευξείνου» (Χ. Δασκαλάκις 1934, σ. 758). Χαρακτηριστικό για τη δύναμη της πειθούς αυτού του εθνικιστικού οράματος είναι το ότι «ότε επί Όθωνος, μεταφέρθη η έδρα του βασιλείου από Ναυπλίου εις Αθήνας, πολλοί συνεζήτησαν σοβαρώς εάν έπρεπε να οικοδομήσουν οικίας εν τη νέα πρωτεύουση, αφού ήτο τόσον εγγύς η ημέρα, καθ ην κέντρον του Ελληνικού θα καθίστατο και πάλιν η Κωνσταντινούπολις» (Χ. Δασκαλάκις 1934, σ. 758).

Η ουτοπική πλευρά αυτής της επεκτατικής στρατηγικής βρίσκεται χωρίς άλλο στο γεγονός ότι η πολιτική και στρατιωτική ισχύς του νεοσύστατου ελληνικού κράτους δεν θα μπορούσε σε καμιά περίπτωση να κάνει πραγματικότητα μια τέτοιας έκτασης επέκταση της ελληνικής επικράτειας. Εντούτοις, όπως έδειξε η ιστορική εξέλιξη, οι υλικές προϋποθέσεις για την επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους ήταν ευθύς εξαρχής υπαρκτές και συντηρήθηκαν από τη Μεγάλη Ιδέα για έναν ολόκληρο αιώνα, μέχρι τη στρατιωτική συντριβή του ελληνικού στρατού στον ποταμό Σαγγάριο της τουρκικής Ανατολίας.

Εδώ μπορούμε να συνοψίσουμε ορισμένα από τα βασικά μας συμπεράσματα:

Τα δομικά χαρακτηριστικά του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού μέχρι τη δεκαετία του 1870, δηλαδή η σχετική καθυστέρηση του βιομηχανικού καπιταλισμού, η οικονομική και κοινωνική σταθερότητα των αγροτικών μικροκαλλιιεργειών, η υπαγωγή αυτών των ανεξάρτητων αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο, η μεγάλη ανάπτυξη και ο δυναμισμός του εμπορικού και ιδίως του εφοπλιστικού κεφαλαίου, η διεθνοποίηση του τελευταίου, η απουσία προκαταπιταλιστικών συστημάτων εκμετάλλευση και δομών εξουσίας κ.λπ., αποτελούν την εποχή αυτή την άλλη όψη του ρόλου που παίζει ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός και το ελληνικό κεφάλαιο στο πλέγμα των διεθνών καπιταλιστικών σχέσεων. Παρά τη σχετική καθυστέρηση της βιομηχανίας, η Ελλάδα εντάσσεται στις «πολιτισμένες», δηλαδή καπιταλιστικές χώρες του κόσμου.

Όπως σημείωνε ο Α. Ν. Βερναρδάκης το 1879:

«Εν διαστήματι τεσσαρακονταετίας [από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, Γ.Μ.] (...) η έκτασις των καλλιεργουμένων γαιών ετετραπλασιάσθη, τα προϊόντα επολλαπλασιάσθησαν, τινά δε τούτων έλαβον και απίστευτον έκτασιν, η κτηνοτροφία δεν υπολείπεται πολλών εθνών (όταν εκτιμηθώσιν αναλόγως και ληφθώσιν εις τους υπολογισμούς και τα μικρά ζώα). Το ναυτικόν, αν και δεν ηύξησεν εκ παραλλήλου με τας λοιπάς προόδους, ουχ ήττον αναλόγως του πληθυσμού είναι εκ των πρωτευόντων εν τω κόσμω (...) Το εμπόριον κατέχει πάντοτε την επίζηλον αυτού θέσιν, η δε βιομηχανία ήρχισε να μεταμορφούται βραδέως μεν αλλ' άνευ κλονισμών, η επιτηδευματική εργασία κατέχει διακεκριμένην θέσιν (...) ο δε Έλλην ζη και ενδιαιτάται, όπως τα μάλλον ανεπτυγμένα έθνη, πραγματοποιιών πλείονας παντός άλλου οικονομίας (...) Έθνος (...) κεκτημένον περιουσίαν αξίας 7.300 εκατομ. δραχ. και δυνάμενον να παράγει ετησίως 689 εκατομ. δρ. εξ ων να δαπανά 480 εκατομ. δρ. και να εναποταμιεύη 208,8 εκατομ. δρ., τοιούτον έθνος εξασφάλισε το μέλλον αυτού» (Βερναρδάκης 1990, σ. 316).

Μέρος ΙΙΙ Η στροφή στον βιομηχανικό καπιταλισμό (1870-1909)

Η περίοδος από το 1870 μέχρι την επανάσταση του 1909 στο Γουδί χαρακτηρίζεται από την γρήγορη εξέλιξη όλων των τάσεων που διαμορφώθηκαν κατά την πρώτη περίοδο ύπαρξης του ελληνικού κράτους. Περισσότερο εντυπωσιακή υπήρξε η εξέλιξη αυτή στο οικονομικό επίπεδο, όπου είχε ως συνέπεια το σταδιακό πέρασμα από την κυριαρχία των πρώιμων μορφών ανάπτυξης του κεφαλαίου (εμπορικό, εφοπλιστικό) στον βιομηχανικό καπιταλισμό.

1. Οι διαρθρωτικές αλλαγές

Στο οικονομικό επίπεδο, οι εξελίξεις που συντελούνται κατά την περίοδο που εξετάζουμε μετασχηματίζουν σταδιακά τα βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού καπιταλισμού της πρώτης περιόδου (κυριαρχία του εφοπλιστικού και εμπορικού κεφαλαίου, ψηλός βαθμός διεθνοποίησης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, που βασίζεται από τη μια στην ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου και από την άλλη στη διαπλοκή της οικονομίας της χώρας με τον ελληνισμό και το κεφάλαιο της διασποράς). Η κρίση της επεκτατικής προοπτικής του ελληνικού κράτους και ο σταδιακός εκτοπισμός των Ελλήνων καπιταλιστών από την περιοχή των Βορείων Βαλκανίων και της Νοτιοδυτικής Ρωσίας από τη μια μεριά, και η διεθνής οικονομική συγκυρία από την άλλη είχαν ως αποτέλεσμα μια αναδιοργάνωση του ελληνικού καπιταλισμού, η οποία βασίζεται τόσο στην εισαγωγή και τον επαναπατρισμό κεφαλαίων, όσο και σε μια νέου τύπου «επεκτατική» οικονομική πολιτική του κράτους στο εσωτερικό της χώρας. Ως αποτέλεσμα των νέων όρων αξιοποίησης του κεφαλαίου που δημιουργούνται, αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς κατά την περίοδο αυτή ο βιομηχανικός καπιταλισμός και επιβάλλεται ως η κυρίαρχη μορφή του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έτος	Εξέλιξη του ελληνικού εμπορικού στόλου		Ατμόπλοια	
	Αριθμός πλοίων	Χωρητικότητα	Αριθμός πλοίων	Χωρητικότητα
1876	1.733	347.847	28	13.000
1887	1.293	203.146	61	31.171
1890	1.193	197.738	84	44.490
1894	1.236	199.057	136	89.232
1903	1.152	181.433	210	202.140
1907	1.145	147.402	285	288.537
1912	760	101.459	389	433.663
1915	884	107.466	475	893.650

Πηγή: Σκαρπέτης, 1934, σ. 201.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Έτος	Εξέλιξη του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου (1851-1908)		
	Εξωτερικό εμπόριο	Εισαγωγές ως % του ΑΕΠ	Εξαγωγές ως % του ΑΕΠ
1851	23,7	8,3	15,4
1861	28,8	9,6	19,2
1873	53,6	32,2	21,4
1901	25,0	14,5	10,4
1908	26,5	15,5	11,0

Πηγή: Χουλιαράκης, 1972.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας (1867-1920)

Έτος	Αριθμός επιχειρήσεων		Εγκατεστημένη ισχύς [H.P.]	Αριθμός εργατών
	Σύνολο	Με περισσ. από 5 εργάτες		
1867	-	22	296	7.300
1875	-	89	1.887	-
1879	210	-	5.568	-
1889	-	145	8.568	-
1909	1.213	-	12.000	59.614
1920	33.811	2.853	110.672	154.133

Πηγή: Παφιάς, 1934, σ. 144.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Σύνθεση της απασχόλησης στην Ελλάδα
(Κατηγορία απασχόλησης ως % της συνολικής απασχόλησης)

Τομείς απασχόλησης	1861	1870	1879	1907	1920
Πρωτογενής	62,63	62,17	56,94	50,05	57,52
Δευτερογενής (βιομηχανία & ορυχεία)	18,28	18,14	15,34	24,15	23,59
(μεταφορές & συγκοινωνίες)	(11,12)	(11,40)	(10,06)	(18,33)	(18,21)
Τριτογενής (εμπόριο & οικονομία)	(7,26)	(6,75)	(5,31)	(5,17)	(4,85)
(προσωπικές υπηρεσίες)	19,09	19,69	27,69	25,80	18,89
(ελεύθερα επαγγέλμ.)	(3,44)	(4,49)	(7,64)	(11,30)	(8,75)
(δημόσιες υπηρεσίες)	(6,84)	(6,70)	(9,18)	(5,02)	(3,24)
	(3,18)	(3,01)	(3,93)	(4,68)	(3,84)
	(5,63)	(5,49)	(6,94)	(4,80)	(3,03)

Πηγή: Χουλιαράκης, 1972.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Αστικός, ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός

Έτος	Συνολικός πληθυσμός	Πληθυσμός οικισμών ως % συνολικού πληθυσμού		
		αστικός (πόλεις με πάνω από 15.000 κατ.)	ημιαστικός (2.000-5.000)	αγροτικός (οικισμοί μέχρι 2.000 κατοίκων)
1879	1.653.767	18%	10%	72%
1889	2.187.208	21%	9%	70%
1896	2.343.806	22%	9%	69%
1908	2.631.952	24%	9%	67%
1920	5.016.889	27%	9%	64%
1928	6.204.684	33%	9%	58%

Πηγή: Σβορώνος, 1934, σ. 226.

Οι πίνακες που παραθέσαμε παρουσιάζουν ορισμένες όψεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης κατά την περίοδο που εξετάζουμε:

Παρατηρούμε λοιπόν ότι κατά το διάστημα 1870-1909 συντελείται μια πολύ γρήγορα ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα της ελληνικής οικονομίας (η εγκατεστημένη βιομηχανική ισχύς, για παράδειγμα τεσσαρακονταπλασιάζεται), παρ' ότι βέβαια εξακολουθούν να αναπτύσσονται με γρήγορους ρυθμούς και οι μέχρι την εποχή αυτή κυρίαρχες μορφές κεφαλαίου (εφοπλιστικό και εμπορικό). Το 1914 ο ελληνικός εμπορικός στόλος

καταλαμβάνει τη 13η θέση στον κόσμο από την άποψη της χωρητικότητας (την δη σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας) συγκεντρώνοντας το 1,96% της παγκόσμιας χωρητικότητας (Ζολώτας 1926, σ. 56 κ.ε.). Οι εισροές συναλλάγματος από τη ναυτιλία κάλυπταν καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε το 60%-75% του εμπορικού ελλείμματος της χώρας.

Όπως παρατηρεί ο Ξ. Ζολώτας (1926, σ. 58): «Η κυριωτέρα όμως σπουδαιότης της ναυτιλίας δια την εγχώριον βιομηχανίαν δεν έγκειται τόσον εις τας μεταφορικές αυτής υπηρεσίας, όσον εις την διάθεσιν των κεφαλαίων της δια βιομηχανικάς επιχειρήσεις και εις την αύξησιν της καταναλώσεως των βιομηχανικών προϊόντων. Μέρος δηλαδή των κερδών των Ελλήνων ναυτιλλομένων διατίθεται εν τη χώρα προς βιομηχανικούς σκοπούς, είτε δια της ιδρύσεως νέων επιχειρήσεων είτε δια της συμμετοχής εις τας υπάρχουσας. Περιπτώσεις τοιαύται υπάρχουν πολλάί, κυρίως εις τας επιχειρήσεις ναυπηγίας και μηχανουργίας».

Το μερίδιο του εξωτερικού εμπορίου (ως % του ΑΕΠ) είναι καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε σχετικά ψηλό, αντίστοιχα πρέπει να θεωρηθεί ψηλός και ο βαθμός ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά. Το 98,6% των εισαγωγών προέρχονταν από τις ευρωπαϊκές χώρες και το 98,2% των εξαγωγών κατευθύνονταν το 1887 στις ευρωπαϊκές χώρες. Τα ποσοστά αυτά μειώνονται το 1912 στο 92,4% και 79,9% αντίστοιχα, λόγω της ανάπτυξης των εμπορικών σχέσεων με τις ΗΠΑ και την Αίγυπτο (Μπαμπανάσης 1986, σ. 47-48). Ο ρυθμός αύξησης των ελληνικών εξαγωγών στο διάστημα 1860-1910 είναι 3,5%. Ο ρυθμός αυτός είναι ψηλότερος από ό,τι οι αντίστοιχοι μέσοι παγκόσμιοι ρυθμοί, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το ελληνικό μερίδιο στις παγκόσμιες εξαγωγές από 0,2% το 1860 σε 0,3% το 1910. Στο διάστημα 1887-1910 μειώνεται το μερίδιο των τροφίμων στις ελληνικές εξαγωγές από 63,5% σε 38,6% ενώ στο ίδιο διάστημα αυξάνει το μερίδιο των ποτών και του καπνού από 7,1% σε 25,9%. Το μερίδιο των τροφίμων μειώνεται κατά το ίδιο διάστημα και στις εισαγωγές, από 56% σε 40,2%, ενώ το μερίδιο των κατεργασμένων βιομηχανικών προϊόντων, των μεταφορικών μέσων και των διαφόρων βιομηχανικών ειδών μειώνεται επίσης από 29,2% το 1887 σε 26,2% το 1912. Αντίθετα το μερίδιο των πρώτων υλών και των καυσίμων στις ελληνικές εισαγωγές αυξάνεται κατά το ίδιο χρονικό διάστημα από 12,2% σε 27%. Η βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου αποτυπώνεται λοιπόν πολύ καθαρά στην αναδιάρθρωση της δομής του εξωτερικού εμπορίου της χώρας: Αύξηση της ζήτησης για πρώτες ύλες και ύλες κίνησης της βιομηχανίας, μείωση της συνολικής ζήτησης για βιομηχανικά προϊόντα από το εξωτερικό, παρά την αύξηση που προφανώς θα επήλθε στη ζήτηση μέσων παραγωγής από το εξωτερικό. Οι βιομηχανίες επεξεργασίας των αγροτικών προϊόντων (πέρα φυσικά από τα αγροτικά προϊόντα αυτά καθαυτά) είχαν τον κύριο λόγο στις ελληνικές εξαγωγές. Η ελληνική βιομηχανία πέρα από τους κλάδους επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων δεν είχε φτάσει εντούτοις μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε σε τέτοιο επίπεδο ώστε να μπορεί να ανταγωνίζεται τις μεγάλες ευρωπαϊκές βιομηχανίες στη διεθνή αγορά. Έτσι το μερίδιο των χημικών προϊόντων, των βιομηχανικών προϊόντων ταξινομημένων κυρίως κατά πρώτη ύλη, των μεταφορικών μέσων και των διαφόρων βιομηχανικών ειδών στις ελληνικές εξαγωγές αποτελεί το 1877 μόλις 1,7% και το 1912 μόλις 2,1%. (Για σύγκριση, το μερίδιο αυτό ήταν το 1985 52,3% των ελληνικών εξαγωγών, στο οποίο πρέπει τώρα να προσθέσουμε και 12,1% εξαγωγές πετροχημικών).

Παρ' ότι ο μεταποιητικός τομέας της ελληνικής βιομηχανίας κυριαρχείται από μικρές επιχειρήσεις, εντούτοις την περίοδο αυτή εμφανίζονται τα πρώτα φαινόμενα συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου. Το 1896 υπάρχουν 13 ανώνυμες εταιρίες, των οποίων ο αριθμός αυξάνει σε 20 το 1904 και σε 56 το 1918 (Ζολώτας 1926, σ. 108). Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο σχόλιο του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, με το οποίο περιγράφει την οικονομική εξέλιξη κατά την περίοδο «1863-1883»: «Βαρεία μάστιξ επέπεσεν αίφνης καθ' ημών, τα πάντα θέλουσα να καταρρίψη και τα πάντα να υποσκελίση: η πλουτοκρατία!» (Παρατίθεται στο Πουρνάρας 1945, σ. 223). Η διαδικασία συγκέντρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα θα επιταχυνθεί από το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και μετά.

Η βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου έχει ως συνέπεια μια σημαντική μεταβολή της κατανομής της απασχόλησης. Στον πίνακα 4 αξίζει να προσέξουμε όχι μόνο την αύξηση του ποσοστού των απασχολουμένων στον δευτερογενή τομέα από 18,28% το 1861 σε 24,15% το 1907, (μετά το 1912 αυξάνει το ποσοστό των απασχολουμένων στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας λόγω της προσάρτησης των νέων εδαφών) αλλά και τη μεταβολή στο εσωτερικό

του τριτογενούς τομέα προς όφελος του «εμπορίου και οικονομίας». Ίσως μάλιστα στα στοιχεία που παρατίθενται στον πίνακα 4 τα ποσοστά των απασχολουμένων στη γεωργία να έχουν διογκωθεί. Στα στοιχεία που παραθέτει ο Ζολώτας (1926, σ. 21) και τα οποία προέρχονται από στατιστικούς πίνακες του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, το ποσοστό των απασχολουμένων στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία για το 1861 είναι 13,87% (και όχι 11,02%), για το 1870 15,7% (και όχι 11,40%) και για το 1907 25,6% (και όχι 18,33%).

Πέρα από τις διαφορές αυτές μεγαλύτερη σημασία έχει βέβαια εδώ να εντοπίσουμε την τάση ενίσχυσης του ειδικού βάρους του δευτερογενούς τομέα. Συγκριτικά αναφέρουμε ότι στις αρχές του 20ου αιώνα (1901) το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού στη βιομηχανία-βιοτεχνία ήταν στην Αγγλία 59,4%, στη Γαλλία 26,7%, στις ΗΠΑ 24,4% και στη Γερμανία (στοιχεία για το 1907) 36,0%. Το ποσοστό των απασχολουμένων στην αγροτική οικονομία ήταν αντίστοιχα 8,9% για την Αγγλία, 41,7% για τη Γαλλία, 35,7% για τις ΗΠΑ και 45,6% (στοιχεία 1907) για τη Γερμανία (Sternberg 1971, σελ. 425, 519, 553 και 508 αντίστοιχα). Για τη Ρωσία του 1897, τα αντίστοιχα ποσοστά κατανομής του πληθυσμού σε οικονομικούς τομείς ήταν: 74,6% στην αγροτική οικονομία, 9,8% στη βιομηχανία και βιοτεχνία, 4% στο εμπόριο, 1,5% στις μεταφορές και επικοινωνίες (Λένιν Άπαντα, τόμος 3, σ. 513).

Η τάση αυτή συρρίκνωσης του αγροτικού τομέα της ελληνικής οικονομίας γίνεται φανερή και από τη μεταβολή της κατανομής του πληθυσμού σε αγροτικό (οικισμοί με λιγότερους από 2.000 κατοίκους), ημιαστικό (οικισμοί με 2.000-5.000 κατοίκους) και αστικό (οικισμοί με περισσότερους από 5.000 κατοίκους). (Βλ. πίνακα 5). Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Σβορώνος (1934, σσ. 223-236), το ποσοστό του ελληνικού αστικού πληθυσμού κατά το 1928 (33%) ήταν μικρότερο από το αντίστοιχο ποσοστό της Ιταλίας (64%), του Βελγίου (58%), της Γερμανίας (54%), της Ουγγαρίας (51%), της Γαλλίας (43%), της Αυστρίας (43%) και της Ελβετίας (39%). Ήταν όμως μεγαλύτερο από το ποσοστό του αστικού πληθυσμού της Λετονίας (30%), της Σουηδίας (28%), της Νορβηγίας (28%), της Τσεχοσλοβακίας (27%), της Ιρλανδίας (25%), της Εσθονίας (24%), της Βουλγαρίας (19%), της Ρωσίας (16%), της Φιλανδίας (14%) και της Λιθουανίας (11%). Εφόσον από το 1908 μέχρι το 1928 οι ρυθμοί αστικοποίησης στην Ελλάδα δεν μοιάζουν να είναι υπερβολικά ψηλότεροι από την προηγούμενη περίοδο (μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του αστικού πληθυσμού την περίοδο 1879-1908 1,15%, ενώ την περίοδο 1908-1928 1,87%) μπορούμε να υποθέσουμε ότι η γενική εικόνα που προκύπτει από τη διεθνή συγκυρία των αστικών πληθυσμών στην Ευρώπη κατά το 1928, ίσχυε και για την προηγούμενη περίοδο 1870-1909.

Η αύξηση του αστικού πληθυσμού στην Ελλάδα αφορούσε μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή κατά κύριο λόγο τα αστικά κέντρα τα οποία παρουσίαζαν τη μεγαλύτερη βιομηχανική ανάπτυξη. Έτσι από το 1856 μέχρι το 1907 ο πληθυσμός του Πειραιά δωδεκαπλασιάζεται (1856: 6.057 κάτοικοι, 1907: 73.579 κάτοικοι), ενώ ο πληθυσμός της Αθήνας τετραπλασιάζεται (το 1856: 39.969 κάτοικοι, το 1907: 167.472 κάτοικοι). (Εφημερίδα Πρόοδος 4 Μαΐου 1908). Παράλληλα όμως, ενώ το 1853 υπήρχαν μόνο τρεις πόλεις με πληθυσμό μεγαλύτερο από 10.000 κατοίκους, το 1870 υπήρχαν 7 και το 1908 14 τέτοιες πόλεις.

Από το 1890 και μετά η εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού επηρεάζεται σημαντικά από την υπερπόντια μετανάστευση. Το μεταναστευτικό αυτό ρεύμα υποδηλώνει, όπως και στην περίπτωση των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ότι οι ρυθμοί εξόδου από την αγροτική οικονομία της Ελλάδας ήταν σαφώς ψηλότεροι από τους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης στους μη αγροτικούς τομείς της οικονομίας. Συγχρόνως υποδηλώνει επομένως την ύπαρξη ενός αυξημένου εφεδρικού στρατού για το ελληνικό κεφάλαιο (βλ. για το ζήτημα αυτό Ζολώτας 1926, σ. 63 κ.ε.). Από το 1899 μέχρι το 1911 μετανάστευσαν από την Ελλάδα προς τις ΗΠΑ 253.983 άτομα. Μετά τη ναυτιλία, τα εμβάσματα των μεταναστών αποτελούσαν από τα τέλη του αιώνα τη σημαντικότερη κατηγορία αδήλων πόρων, χάρη στους οποίους ισοσκελιζόταν το ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο της χώρας.

Η βιομηχανική ανάπτυξη από το 1870 και μετά συνδέεται παράλληλα με μια στροφή της οικονομικής πολιτικής του κράτους. Η διακυβέρνηση της χώρας από τον Τρικούπη δεν εγκαινιάζει μόνο την εποχή του σύγχρονου κοινοβουλευτισμού, αλλά και την εποχή των μεγάλων κρατικών δαπανών για έργα υποδομής.

Η πλειοψηφία των έργων υποδομής εκτελείται από ιδιωτικές επιχειρήσεις ως επί το πλείστον ξένες. Για τη χρηματοδότηση των έργων αυτών το ελληνικό κράτος καταφεύγει στον εξωτερικό δανεισμό, πραγματοποιώντας τα ψηλότερα δάνεια της ιστορίας του. Η εξυπηρέτηση του χρέους καλύπτει από το 1870 και μετά περισσότερο από 22% των συνολικών κρατικών δαπανών. Το 1890 οι τόκοι και τα χρεολύσια των εξωτερικών δανείων ανέρχονται σε 27,8 εκατ. φράγκα για ένα συνολικό δημόσιο χρέος 750 εκατ. φράγκων. Ως αποτέλεσμα του υπέρογκου δανεισμού το ελληνικό κράτος κηρύσσει χρεοκοπία το 1893 και από το 1898 και μετά υπόκειται στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, που του επιβάλλουν οι πιστώτριες χώρες (Ανδρεάδης 1940).

Την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας κατά την περίοδο 1885-1895 ευνοεί η συνεχής υποτίμηση της δραχμής καθ' όλη αυτή την περίοδο, η οποία λειτουργεί προστατευτικά για την εγχώρια παραγωγή, όπως δείξαμε και στο κεφάλαιο 6 αυτού του βιβλίου, ακριβαίνοντας τα εισαγόμενα εμπορεύματα. Στα δέκα χρόνια που διήρκεσε η περίοδος υποτίμησης της δραχμής, η ισοτιμία της ως προς το φράγκο μειώθηκε κατά 71%. (Ζολώτας 1926, σ. 17 και 157), και «υποβοήθησε σημαντικώς την ανάπτυξιν της εγχωρίας βιομηχανίας, η οποία αγνόησε τότε την πρώτην χρυσήν περίοδον της εξελίξεώς της» (Πουρνάρας 1945, σ. 225). Η προστατευτική λειτουργία της υποτίμησης ενισχύεται και από το δασμολόγιο που εισάγεται το 1884. Το δασμολόγιο αυτό θεσμοθετείται κυρίως με στόχο την αύξηση των εσόδων του κράτους από τις εισαγωγές. Έτσι οι δασμοί αφορούν μόνο τα προϊόντα που προστατεύονταν ήδη, δεν επεκτείνονται σε νέα προϊόντα και νέους βιομηχανικούς κλάδους που είχαν εν τω μεταξύ δημιουργηθεί. Ο προστατευτισμός δεν εντασσόταν άλλωστε στη φιλοσοφία των τότε κυβερνήσεων, που διακατέχονταν από έναν άκρατο οικονομικό φιλελευθερισμό. Το νέο δασμολόγιο αύξανε έτσι απλώς τους δασμούς με έμμεσο κυρίως τρόπο, μέσα από τον καθορισμό δηλαδή μιας αυθαίρετης ισοτιμίας ανάμεσα στη χάρτινη και τη χρυσή δραχμή (Ζολώτας 1926, σ. 114).

Μετά την πτώχευση του ελληνικού κράτους και τον περιορισμό της εισροής ξένων δανειακών κεφαλαίων, αλλά και ως αποτέλεσμα του πολέμου του 1897, οι ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας επιβραδύνονται, ουσιαστικά από τα τέλη του 19ου αιώνα. Επιπλέον αρχίζει, από το 1896 και μετά, μια φάση ανατίμησης της ισοτιμίας της δραχμής, η οποία πλήττει τους εξαγωγικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας, και περισσότερο τις βιομηχανίες ποτών και τα ορυχεία. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι οι εξορυκτικές επιχειρήσεις αποτελούν τον μόνο κλάδο της ελληνικής οικονομίας όπου πραγματοποιούνται κατά την περίοδο που εξετάζουμε σημαντικές ξένες επενδύσεις ιδιωτικού κεφαλαίου και όπου συγκεντρώνεται συγκριτικά πολύ μεγάλος αριθμός ανωνύμων εταιριών.

Ως αποτέλεσμα της επιβράδυνσης των ρυθμών ανάπτυξης από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά, οι μέσοι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ της Ελλάδας για ολόκληρη την περίοδο 1860-1910 παραμένουν χαμηλότεροι από τους αντίστοιχους μέσους ευρωπαϊκούς ρυθμούς. Στο διάστημα αυτό το ΑΕΠ της Ελλάδας αυξάνει βέβαια κατά 264%, ενώ αντίστοιχα το μέσο ευρωπαϊκό ΑΕΠ κατά 154%, αλλά η ελληνική υπεροχή οφείλεται στις προσαρτήσεις των νέων εδαφών. Αν λάβουμε λοιπόν υπόψη το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η αύξηση του ελληνικού δείκτη για το διάστημα 1860-1910 είναι 41%, ενώ του μέσου ευρωπαϊκού 61%. Βεβαίως οι ελληνικοί ρυθμοί ανάπτυξης της περιόδου αυτής είναι υπερδιπλάσιοι από τους αντίστοιχους ρυθμούς της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας αποτελεί έτσι το 1910 το 65% του μέσου ευρωπαϊκού κατά κεφαλήν ΑΕΠ, αλλά αντίστοιχα, το 89% του ιταλικού, το 88% του ισπανικού και το 112% του πορτογαλικού (Μπαμπανιάσης 1986 σ. 59). Η καθυστερημένη εκβιομηχάνιση φαίνεται λοιπόν να έχει ως συνέπεια, κατά την πρόωπη αυτή της φάση, τους χαμηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης, ως προς τις ήδη βιομηχανοποιημένες καπιταλιστικές χώρες. Η χαμηλότερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου στη μια περίπτωση (Ελλάδα), φαίνεται να αντισταθμίζεται από την ύπαρξη και ανάπτυξη των υλικών όρων της κεφαλαιακής συσσώρευσης (βιομηχανική και κοινωνική υποδομή, συγκρότηση και εκπαίδευση του συλλογικού εργατή κ.λπ.) στην άλλη περίπτωση (Δυτ. Ευρώπη). Οι προσαρτήσεις των νέων εδαφών, που μέχρι εκείνη τη στιγμή αποτελούσαν (έστω διαφοροποιημένες) περιοχές της οθωμανικής υπανάπτυξης, δυσχέρανε ακόμα περισσότερο την εμπέδωση στην Ελλάδα, των υλικών και κοινωνικών όρων της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην ολοκληρωμένη τους μορφή. Την πιο χαρακτηριστική

περίπτωση αποτελεί εδώ το ζήτημα των τσιφλικιών το οποίο κληρονόμησε η Ελλάδα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881.

2. Σχετικά με το αγροτικό ζήτημα

Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881 αύξησε την αγροτική γη της χώρας κατά 7,5 εκατομ. στρέμματα, εκ των οποίων τα 2,7 εκατομ. ήταν καλλιεργήσιμα. Περισσότερο από το 50% της καλλιεργήσιμης γης αποτελείτο από τσιφλίκια τα οποία, το αργότερο κατά την περίοδο 1878-1881 (δηλαδή μετά τη συνθήκη του Βερολίνου) είχαν περιέλθει στην ιδιοκτησία Ελλήνων μεγαλοκαπιταλιστών. Σε περισσότερο από 80% της ηπειρο-θεσσαλικής καλλιεργήσιμης γης φυτευόταν σιτάρι.

Αν και οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών στις νέες ελληνικές επαρχίες ανήκαν στη βιομηχανική ή τη χρηματιστική αστική τάξη της χώρας (ή της διασποράς), εντούτοις οι σχέσεις ιδιοκτησίας και παραγωγής στα τσιφλίκια δεν ήταν κατά κανένα τρόπο καπιταλιστικές. Η μισθωτή εργασία αποτελούσε ένα περιθωριακό φαινόμενο, αντίθετα από τη δουλοπαροικία που ήταν η κύρια μορφή κοινωνικών σχέσεων στις νέες περιοχές (Τσοποτός 1974).

Η δουλοπαροικία, που αποτελούσε τον κανόνα στα ηπειροθεσσαλικά τσιφλίκια, προσιδιάζει όπως ξέρουμε στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής. Φεουδαλικά ήταν άλλωστε τα τσιφλίκια αυτά την εποχή της Τουρκοκρατίας στη Θεσσαλία, μέχρι το 1881. Η ενσωμάτωσή τους όμως στο αστικό οικονομικό και νομικό πλαίσιο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού επέφερε ένα σημαντικό μετασχηματισμό στον κοινωνικό τους χαρακτήρα: Η δουλοπαροικία ερμηνεύτηκε στα πλαίσια των αστικών νομικών σχέσεων ως μια μορφή συνεταιριστικής εκμίσθωσης. Αυτό επέτρεψε στους τσιφλικάδες να στερήσουν από τους δουλοπάροικους, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, το δικαίωμα της κατοχής της γης. Με δικαστική απόφαση μπορούσε ο τσιφλικάς να απολύσει από το τσιφλίκι του όποιον κολίγο ήθελε, γεγονός που στο παρελθόν ήταν εντελώς αδιανόητο. (Σταυρόπουλος 1979, τ. Β', σ. 239 κ.ε.). Προέκυψε έτσι μια μεταβατική μορφή σχέσεων ιδιοκτησίας, ανάμεσα στην καπιταλιστική και τη φεουδαλική μορφή: Ενώ ο τσιφλικάς συγκεντρώνει στα χέρια του τόσο την ιδιοκτησία όσο και την κατοχή της γης (γεγονός που αντιστοιχεί στην καπιταλιστική μορφή των σχέσεων ιδιοκτησίας), ο εργαζόμενος δεν μετατρέπεται σε ελεύθερο εργαζόμενο, σε μισθωτό, αλλά διατηρούνται οι σχέσεις προσωπικής υπαγωγής στον τσιφλικά. Η εργασία του δεν μετατρέπεται έτσι σε μισθωτή εργασία. Ο καλλιεργητής είναι προσκολλημένος στο τσιφλίκι. Δεν έχει το δικαίωμα να φύγει ή να μετοικήσει. Εργάζεται μαζί με την οικογένειά του υπό την επίβλεψη των ανθρώπων του ιδιοκτήτη. Είναι υποχρεωμένος να μεταβιβάζει το τρίτο (τριτάριχο) ή το μισό (μισακάριχο ή μισακό) της παραγωγής του στον ιδιοκτήτη. Επιπλέον ο κολίγος είναι υποχρεωμένος να κάνει διάφορες αγγαρείες στην υπηρεσία του ιδιοκτήτη (Σταυρόπουλος 1979, τ. ΒΔ, σ. 236).

Η συγκέντρωση τόσο της οικονομικής ιδιοκτησίας όσο και της κατοχής της γης στα χέρια των τσιφλικάδων χειροτέρευσε σημαντικά τη θέση των αγροτών και οδήγησε τελικά, μέσα από αλληπάλληλες οξύνσεις, στη μεγάλη αγροτική εξέγερση του Κιλελέρ, τον Μάρτιο του 1910.

Η φιλελεύθερη οικονομική πολιτική που ακολουθούσε το ελληνικό κράτος μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1910 υποστήριζε το καθεστώς της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στο όνομα του δικαιώματος στην ιδιοκτησία. Η δυνατότητα της απαλλοτρίωσης δεν είχε την εποχή αυτήν κατοχυρωθεί. Η αγροτική μεταρρύθμιση εφαρμόστηκε, όπως θα δούμε, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Μέρος IV Εθνική ομογενοποίηση και ταχύρυθμη ανάπτυξη (1909-1940)

1. Το σημείο καμπής στη νεοελληνική ιστορία: 1922

Από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους, η Ελλάδα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένας υπανάπτυκτος κοινωνικός σχηματισμός, δηλαδή ως ένας κοινωνικός σχηματισμός στο εσωτερικό του οποίου κυριαρχούν κάποιοι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής. Αντίθετα, η Ελλάδα αποτελεί από την πρώτη στιγμή έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Οι καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας κυριαρχούν σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα, οι προκαπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης ουσιαστικά απουσιάζουν μέχρι την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων (1864) και της Θεσσαλίας (1881). Το οικονομικό επίπεδο της χώρας ήταν καθ' όλη την περίοδο που εξετάσαμε συγκρίσιμο με τα αντίστοιχα μέσα ευρωπαϊκά επίπεδα.

Παρ' όλα αυτά διατηρείται για μια συγκριτικά μεγάλη ιστορική περίοδο η κυριαρχία των ιστορικά πρώιμων μορφών κεφαλαίου, δηλαδή του εμπορικού και του εφοπλιστικού κεφαλαίου, και αντίστοιχα καθυστερεί η ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού. Παρά τη γρήγορη ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού από τη δεκαετία του 1870 και μετά, διευρύνεται μάλλον παρά μειώνεται η απόσταση που χωρίζει την Ελλάδα από τις ηγετικές βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης. Μέχρι το τέλος των πολεμικών περιπετειών δεν έχει φτάσει ακόμα για την Ελλάδα η εποχή της «εκ των υστέρων κάλυψης του αναπτυξιακού χάσματος» ως προς τις χώρες αυτές.

Συνοψίζοντας την ανάλυση που προηγήθηκε μπορούμε νομίζω να εντοπίσουμε 4 παράγοντες που καθόρισαν αυτή τη σχετικά καθυστερημένη εμπέδωση του βιομηχανικού καπιταλισμού στη χώρα:

α) Η αντίσταση που πρόβαλλαν κατά την πρώτη περίοδο μετά την Ανεξαρτησία οι απομονωμένοι από την αγορά καλλιεργητές και οι αντίστοιχες (ορεινές) αγροτικές περιοχές, που αποτελούσαν και τον τόπο αναπαραγωγής της ληστείας. Μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η επίδραση του παράγοντα αυτού είχε, όμως, ουσιαστικά εκμηδενιστεί.

β) Η εμφάνιση και το σχετικά σημαντικό κοινωνικό και οικονομικό βάρος που απέκτησαν από το 1881 και μετά (προσάρτηση Ηπειροθεσσαλίας) οι ανταγωνιστικές προς τον καπιταλισμό προκαπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις στην ύπαιθρο.

γ) Η εθνική ετερογένεια του πληθυσμού των εδαφών που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα με τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη συνθήκη των Σεβρών, και το ανοικτό επομένως εθνικό ζήτημα στις περιοχές αυτές.

δ) Η διασπορά, ήδη πριν την ίδρυση του ελληνικού κράτους, του ελληνικού πληθυσμού και του ελληνικού κεφαλαίου στην περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατ. Μεσογείου. Παρ' ότι η διασπορά αυτή λειτούργησε ως η βασική προϋπόθεση του επεκτατισμού του ελληνικού κράτους, εντούτοις αποστερούσε από τη χώρα ένα μεγάλο μέρος από το υλικό και ανθρώπινο δυναμικό που απαιτείται για την καπιταλιστική ανάπτυξη.

Από όλους τους παραπάνω παράγοντες ο καθοριστικότερος, σε ό,τι αφορά τη σχετική καθυστέρηση της ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού στην Ελλάδα, ήταν φυσικά ο τελευταίος, η διασπορά, η ύπαρξη της Μεγάλης Ελλάδας έξω και πέρα από τα πραγματικά σύνορα της Ελλάδας, και η κυριαρχία εκεί (σε εδάφη δηλαδή που στην πλειοψηφία τους ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία) του κεφαλαίου που βρισκόταν σε ελληνικά χέρια. Η Μεγάλη Ιδέα απέκλειε έτσι για 100 περίπου χρόνια κάθε προοπτική εθνικής ενοποίησης και ομογενοποίησης στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και υπονόμεινε ως ένα βαθμό τις προϋποθέσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στα πλαίσια της μικρής, ή όπως συνήθως αποκαλείται της παλιάς Ελλάδας.

Το 1922, με τη Μικρασιατική Καταστροφή εκμηδενίζονται όλοι οι παράγοντες που μέχρι τότε λειτουργούσαν ανασχετικά για την καπιταλιστική ανάπτυξη. Το 1922 δεν αποτελεί λοιπόν μόνο το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Αποτελεί την αφετηρία για μια ριζική αναδιάρθρωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και των διεθνών του αρθρώσεων, ανοίγει μια νέα εποχή στην ελληνική ιστορία. Είναι η εποχή της εθνικής ομογενοποίησης και ενοποίησης, εποχή ακόμα που ξεκινάει η ταχύρυθμη βιομηχανική ανάπτυξη και η «εκ των υστέρων κάλυψης του αναπτυξιακού χάσματος» με τη βιομηχανική Δύση. Ποτέ στο

παρελθόν ο ελληνικός καπιταλισμός δεν είχε γνωρίσει μια τόσο γρήγορη καπιταλιστική ανάπτυξη και μια αντίστοιχη κοινωνική αναδιάρθρωση, όπως αυτή που συντελέστηκε κατά την περίοδο που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή.

2. Η αγροτική μεταρρύθμιση

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι πρόσθεσαν 432.000 εκτάρια καλλιεργήσιμου εδάφους στην ελληνική επικράτεια και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος άλλες 69.000 εκτάρια. Όπως ήδη είπαμε στα νέα αυτά εδάφη κυριαρχεί η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία, ενώ οι κοινωνικές σχέσεις είναι ανάλογες με αυτές που επικρατούν στη Θεσσαλία. Με την αγροτική μεταρρύθμιση που αρχίζει να εφαρμόζεται μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή μοιράζονται 850.000 εκτάρια σε περίπου 150.000 οικογένειες προσφύγων και επιπλέον 673.000 εκτάρια σε 130.000 αγροτικές οικογένειες της παλιάς Ελλάδας (Σβορώνος 1976 σ. 125). Συνολικά με την αγροτική μεταρρύθμιση διαμοιράστηκε κατά την περίοδο 1922-1938 το 38% του καλλιεργήσιμου εδάφους της χώρας. Από τους αγροτικούς κλήρους που μοιράστηκαν το 36% είχαν έκταση μικρότερη από 10 στρέμματα, το 36% είχαν έκταση μεταξύ 10 και 30 στρεμμάτων, το 24% ήταν 30-100 στρέμματα και μόνο 4% των κλήρων ήταν μεγαλύτεροι από 100 στρέμματα.

Η αγροτική πίστη νομοθετείται το 1914 και παράλληλα θεσμοθετούνται οι αντίστοιχοι οργανισμοί. Οι αγροτικές πιστώσεις αυξάνουν όμως σημαντικά από το 1917 και μετά, για παράδειγμα τριπλασιάζονται το 1918 σε σχέση με το 1917, ενώ οι πιστώσεις που δίνονται το 1927 (1.144,4 εκατομ. δρχ.) είναι πενταπλάσιες από τις πιστώσεις του 1923 (220 εκατ. δρχ.) και 14 φορές περισσότερες από τις πιστώσεις που δόθηκαν στους γεωργούς το 1920 (79,5 εκατ. δρχ.) (Βεργόπουλος 1975, σ. 158). Το 1929 ιδρύθηκε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.

Κατά την περίοδο 1922-1938 ολοκληρώνεται λοιπόν το πέρασμα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας (ακριβέστερα της αγροτικής οικονομίας της Θεσσαλίας και των νέων χωρών) από τις προκαπιταλιστικές μορφές ιδιοκτησίας και παραγωγής στη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Οι λειτουργίες της αγοράς, το πιστωτικό σύστημα και η κρατική πολιτική επιδοτήσεων, τιμών και πιστώσεων αποτελούν τους μηχανισμούς που συναρθρώνουν τον αγροτικό τομέα με τον καπιταλιστικό βιομηχανικό τομέα της οικονομίας και τη συνολική διευρυμένη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο κρατικός παρεμβατισμός στη γεωργία έχει ως στόχο από τη μια να κρατηθούν σε χαμηλά επίπεδα οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, και επομένως τα έξοδα αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, και από την άλλη να ωθούνται συνεχώς οι καλλιεργητές προς τον εκσυγχρονισμό, δηλαδή την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας τους.

3. Το εφοπλιστικό κεφάλαιο

Με την συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καταστρέφεται το 67,5% του ελληνικού εμπορικού στόλου. Η χωρητικότητα των ελληνικών ατμοπλοίων μειώνεται από 893.000 τον. το 1915 σε 290.000 τον. το 1918. Εντούτοις οι Έλληνες εφοπλιστές αποκομίζουν κατά τη διάρκεια του πολέμου τεράστια κέρδη, γεγονός που επιτρέπει τη γρήγορη αύξηση της ελληνικής χωρητικότητας μετά τον πόλεμο. Η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου φτάνει τους 563.353 τον. το 1919 (χωρητικότητα ατμοπλοίων 430.2237 τον.) τους 980.405 τον. το 1925 (ατμόπλοια 912.609 τον.), τους 1.408.082 τον. το 1929 (ατμόπλοια 1.350.157 τον.), τους 1.656.861 τον. το 1933 (1.600.620 τον. είναι η χωρητικότητα των ατμοπλοίων) (Σκαρπέτης 1934 σ. 201) και τους 1.837.000 τόνους το 1940 (αποκλειστικά ατμόπλοια, Μπαμπανάσης 1986, σ. 34).

4. Οικονομικά αποτελέσματα των πολέμων

Η βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας επιταχύνεται κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων αλλά και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η άμεση συνέπεια των πολέμων ήταν η απομόνωση από τη διεθνή αγορά (ιδιαίτερα κατά την περίοδο του αποκλεισμού της παλιάς Ελλάδας από τον στόλο της Entente, το 1916-17) καθώς και η διεύρυνση της εσωτερικής

αγοράς με την κατάκτηση των νέων εδαφών. Και οι δυο αυτοί παράγοντες ευνόησαν την αύξηση της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής, τη δημιουργία νέων βιομηχανιών, αλλά και νέων βιομηχανικών κλάδων κ.λπ.

Η εγκαταστημένη βιομηχανική ισχύς αυξάνεται έτσι στο διάστημα 1909-1920 κατά δέκα σχεδόν φορές (βλ. πίνακα 3), ενώ κατά το ίδιο χρονικό διάστημα ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνει μόνο κατά 1,9 φορές.

5. Η περίοδος 1922-32

Η Μικρασιατική Καταστροφή λαμβάνει χώρα σε μια ευνοϊκή οικονομική συγκυρία για το ελληνικό κεφάλαιο: από την μια βρίσκεται σε εξέλιξη η μεταρρυθμιστική κίνηση που αναδιαρθρώνει τις εργασιακές σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής, και παράλληλα πραγματοποιεί την αγροτική μεταρρύθμιση, δημιουργώντας έτσι ευνοϊκές συνθήκες για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Από την άλλη, οι ρυθμοί ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού έχουν ήδη φτάσει, βοηθώντας και των πολέμων, σε πολύ ψηλά επίπεδα. Στο πλαίσιο αυτής της συγκυρίας θα εγγραφούν λοιπόν και τα οικονομικά αποτελέσματα από τη Μικρασιατική Καταστροφή (ή μάλλον τα αποτελέσματα που θα επιφέρει αυτή πάνω στις συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου).

Ως αποτέλεσμα λοιπόν της Μικρασιατικής Καταστροφής: α) Διευρύνεται η εσωτερική αγορά, ενώ ταυτόχρονα η αγορά εργασίας εμπλουτίζεται με ένα πολυάριθμο (άρα φτηνό) ειδικευμένο εργατικό δυναμικό: «Η σημασία των προσφύγων τούτων εργατών είναι τοσούτο μεγαλύτερα καθ' όσον κατέχουσι γνώσεις και δεξιότητες εις κλάδους ελάχιστα διαδομένους μέχρι προ ολίγου εν Ελλάδι. Ιδιαίτερος δυνάμεθα ως τοιούτον να αναφερόμεν την ταπητουργίαν» (Ζολώτας 1926, σ. 67). β) Εισάγεται στην Ελλάδα ένα σημαντικό μέρος από τα κεφάλαια των Ελλήνων καπιταλιστών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. γ) Αυξάνονται ιλιγγιωδώς οι κρατικές δαπάνες, κυρίως αυτές που σχετίζονται με την αποκατάσταση των προσφύγων. Καθοριστικό ρόλο παίζουν εδώ οι δαπάνες σε έργα στέγασης και υποδομής.

Ακόμα, η περίοδος από το 1922 και μετά χαρακτηρίζεται από μια σημαντική υποτίμηση της δραχμής. Οι συναλλαγματικές ισοτιμίες διαμορφώνονται ως εξής: Η αξία 1 λίρας στερλίνας ήταν το 1920 24 δρχ., το 1921 70 δρχ., το 1922 166 δρχ., το 1923 296 δρχ., το 1925 312 δρχ. και το 1926 386 δρχ. Αντίθετα από το 1910 μέχρι το 1919 η διεθνής ισοτιμία της δραχμής είχε παραμείνει ουσιαστικά αμετάβλητη (Βεργόπουλος 1978 σ. 53 και επίσης Ζολώτας 1926 σ. 157). Μετά το 1928 (και ως το 1932) η διεθνής ισοτιμία της δραχμής σταθεροποιήθηκε στη σχέση: 1 λίρα στερλίνα = 375 δρχ. με την παράλληλη εισαγωγή του χρυσού κανόνα. Η υποτίμηση όμως της δραχμής κατά 1.562,5% κατά την περίοδο 1920-1928 λειτούργησε προστατευτικά για την ελληνική οικονομία καθ' όλη την περίοδο 1920-1940.

Κατά την περίοδο 1922-32 η Ελλάδα συνήψε εξωτερικά δάνεια που το συνολικό ύψος τους έφθανε στο 150% του ετήσιου Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος της χώρας (1.022 εκατ. χρυσά φράγκα). Τα δάνεια χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για τη χρηματοδότηση έργων υποδομής και για την αποκατάσταση των προσφύγων. Το 1932 η Ελλάδα, αδυνατώντας να πληρώσει τα τοκοχρεολύσια, κήρυξε χρεοκοπία, γεγονός που τερμάτισε μεν την εποχή του ψηλού δανεισμού από το εξωτερικό, σταθεροποίησε όμως ακόμα περισσότερο τον κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομία και την προστατευτική εμπορική πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών, που ακολουθούσε το ελληνικό κράτος.

Οι ευνοϊκές συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου κατά την περίοδο 1922-32 ενισχύονται από τα προστατευτικά μέτρα του κράτους, που το 1926 μορφοποιούνται στο νέο δασμολόγιο. Οι δασμοί που επιβάλλονται το 1926 είναι για τα περισσότερα προϊόντα οι ψηλότεροι που είχαν επιβληθεί ποτέ, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Πριν από το δασμολόγιο, είχε ψηφιστεί, σε ό,τι αφορά πάντα τις κρατικές ρυθμίσεις προς όφελος του κεφαλαίου, ο νόμος περί ανωνύμων εταιριών του 1921, που προέβλεπε σημαντικές φοροαπαλλαγές για το μεγάλο κεφάλαιο (ο αριθμός των ανωνύμων εταιριών ήταν το 1924 130. Συγκέντρωναν κεφάλαια 500 εκατ. δρχ., έναντι 56 ανωνύμων εταιριών το 1917, που συγκέντρωναν 170 εκατ. δρχ., Ζολώτας 1926 σ. 108) και ο νόμος 2948 περί προαγωγής της βιομηχανίας και βιοτεχνίας το 1922. Ο τελευταίος αυτός νόμος προέβλεπε κατάργηση των

δασμών για τα οικοδομικά υλικά και τις μηχανές που προορίζονταν για την ίδρυση εργοστασίων, έκπτωση στα σιδηροδρομικά τέλη για τη μεταφορά βιομηχανικών εμπορευμάτων, προτίμηση των εγχώριων βιομηχανιών στις κρατικές προμήθειες, επιπλέον φορολογικές απαλλαγές για τις ανώνυμες εταιρίες και τέλος την ίδρυση τεχνικών και επαγγελματικών σχολών για τη βιομηχανία.

Στο ευνοϊκό λοιπόν έδαφος για τη συσσώρευση του κεφαλαίου, που δημιούργησε η «εθνική αναδίπλωση» του 1922 και τα μέτρα του κρατικού παρεμβατισμού και μεταρρυθμισμού, οι ρυθμοί καπιταλιστικής ανάπτυξης θα ξεπεράσουν κάθε προηγούμενο:

Η βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται στο διάστημα 1921-1931 κατά 80%, ενώ κατά τη χρονιά της κρίσης, το 1932, η μείωση της παραγωγής (σε σχέση με το 1931) μόλις φθάνει το 5,71% (Παφυλάς 1934 σ. 129-146).

Η βιομηχανική ανάπτυξη κατά την περίοδο που εξετάζουμε έχει ως συνέπεια τη γρήγορη μείωση των εισαγωγών βιομηχανικών προϊόντων: Ο όγκος των εισαγωγών βιομηχανικών ειδών μειώθηκε από 100 το 1928 σε 48,59 το 1933 (1931 89,71, 1932 61,44). Το 1928 οι εισαγωγές κάλυπταν 42% της εγχώριας ζήτησης για βιομηχανικά προϊόντα, το 1933 23,5% αυτής της ζήτησης (το 1938 μόλις 21%). Οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων έφτασαν το 1933 στο 6% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής και αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από τρόφιμα και ποτά, χημικά προϊόντα και υφαντουργικά. Οι τρεις αυτοί κλάδοι παρουσίαζαν άλλωστε και τη σημαντικότερη ανάπτυξη στα πλαίσια της ελληνικής βιομηχανίας. Συγκέντρωναν το 1933 το 73% περίπου της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής: Η υφαντουργία το 30,56%, τα τρόφιμα-ποτά το 16,97% και η Χημεία το 15,03% της βιομηχανικής παραγωγής του 1933 (Παφυλάς 1934, σ. 129-143).

6. Περίοδος 1933-1940

Το 1932 επιδεινώνεται η παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε το 1929 και φυσικά επηρέασε και την ελληνική οικονομία. Οι επιπτώσεις του 1932 πάνω στην ελληνική οικονομία θα αποτυπωθούν σε όλη την επόμενη περίοδο μέχρι την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η πτώχευση της Ελλάδας το 1932 έχει ως άμεσο αποτέλεσμα το σταμάτημα των εισαγωγών κεφαλαίου με τη μορφή κρατικών δανείων και συνακόλουθα τη ριζική επιδείνωση του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας. Θεσμοθετούνται τότε μέτρα για τον ριζικό περιορισμό των εισαγωγών και πρώτα από όλα ποσοτώσεις για τα περισσότερα εισαγόμενα είδη. Ήδη το 1934 ο όγκος των εισαγωγών μειώνεται κατά 65% σε σύγκριση με τις εισαγωγές του 1931. Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας βασίζεται κυρίως στις συμφωνίες κλήρικ, γεγονός που μετατρέπει τη Γερμανία, που επίσης βάσιζε το εξωτερικό της εμπόριο στο κλήρικ, στον πρώτο εμπορικό εταίρο της χώρας. Οι ελληνικές εξαγωγές προς τη Γερμανία αποτελούσαν το 1932 το 14% των συνολικών ελληνικών εξαγωγών, ενώ το 1938 το 40% (Βεργόπουλος 1978, σ. 36). Ταυτόχρονα το 1932 καταργούνται οι σταθερές ισοτιμίες της δραχμής, που υποτιμάται στο διάστημα 1932-38 κατά 600% ως προς το χρυσό φράγκο.

Σ' αυτό το ιδιαίτερα προστατευτικό πλαίσιο, ο ελληνικός καπιταλισμός επιδεικνύει πολύ ψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Σύμφωνα με στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών, η ελληνική βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται στο διάστημα 1928-38 κατά 68%, επιτυγχάνει δηλαδή τους ψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης στον κόσμο μετά τη Σοβιετική Ένωση (αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής στο ίδιο διάστημα κατά 87%) και την Ιαπωνία (73%) (Βεργόπουλος 1978, σ. 36). Οι ελληνικές εξαγωγές αυξάνονται κατά την περίοδο 1928-1938 κατά 16%, κυρίως λόγω της αύξησης των εξαγωγών προς τη Γερμανία (κατά 359%), την Ιταλία (κατά 34%), τις ΗΠΑ (κατά 90%), τη Γιουγκοσλαβία (κατά 7.600%) και τη Ρουμανία (κατά 225%).

7. Η οικονομική και κοινωνική αναδιάρθρωση κατά τον Μεσοπόλεμο

Κρίση και προστατευτισμός αποτέλεσαν τις προϋποθέσεις για τη ριζική αναδιάρθρωση του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου κατά τον Μεσοπόλεμο. Το 1923 οι εξαγωγές αποτελούσαν το 41,6% των εισαγωγών, ποσοστό που έφτασε στο 50,8% το 1928, στο 60,7% το 1933, στο

68,7% το 1938 και στο 75,4% το 1939 (Βεργόπουλος 1978, σ. 86). Η εξέλιξη του ισοζυγίου προς όφελος των εξαγωγών συντελέστηκε παρά την κρίση των παραδοσιακών εξαγωγών της χώρας. Το 80% των ελληνικών εξαγωγών αποτελούνταν μέχρι το 1929 από δυο μόνο προϊόντα: καπνό και σταφίδα. Κατά το διάστημα 1929-33 μειώνονται όμως οι εξαγωγές καπνού κατά 1/3 ως προς τον όγκο και κατά 81% ως προς την τιμή. Μια ανάλογη εξέλιξη παρατηρήθηκε και με άλλα εξαγωγικά αγροτικά προϊόντα. Οι εξαγωγές σταφίδας μειώθηκαν κατά 50%, των σταφυλιών κατά 55%. Η παραγωγή καπνού μειώθηκε μέσα σε δυο χρόνια (1930-32) περισσότερο από 50%. (Το 1930 65.000 τόν., το 1932 29.000 τόν.). Ανάλογη εξέλιξη παρουσίασαν και άλλες εξαγωγικές καλλιέργειες, όπως οι ελιές, με αποτέλεσμα να αυξηθούν σημαντικά οι καλλιέργειες που προορίζονταν για την εσωτερική αγορά. Στη δεκαετία 1928-38 πενταπλασιάστηκαν οι εκτάσεις με μπαμπάκι, τετραπλασιάστηκαν οι εκτάσεις με λαχανικά, πολλαπλασιάστηκαν κατά 14 φορές οι εκτάσεις με ζωτροφές και κατά 2,5 φορές οι εκτάσεις με σιτηρά.

Ως αποτέλεσμα αυτής της αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών στο διάστημα 1928-36 μειώθηκε ο όγκος των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων κατά 18%, παρ' ότι ο όγκος της συνολικής αγροτικής παραγωγής διπλασιάστηκε κατά την ίδια περίοδο. Από το 1933 και μετά παρουσιάζονται εξαιρετικά αυξημένα τα χρέη των αγροτών προς την Αγροτική Τράπεζα. Από το 1927 εφαρμόζονται οι τιμές προστασίας κατ' αρχήν για τα σιτηρά (Βεργόπουλος 1978 σσ. 48-51).

Στον βιομηχανικό τομέα, αυξάνει στο διάστημα 1920-29 ο αριθμός των επιχειρήσεων κατά 82% (61.485 επιχειρήσεις το 1929) και κατά 25% την περίοδο 1930-40. Πάνω από τις μισές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν το 1940 είχαν ιδρυθεί λοιπόν μετά το 1920. Η βιομηχανική απασχόληση αυξάνεται με ανάλογους ρυθμούς: 154 χιλιάδες απασχολούμενοι στη βιομηχανία το 1920, 280 χιλιάδες το 1930 και 350 χιλιάδες το 1938. Οι εργάτες υπολογίζονται το 1938 σε 228 χιλιάδες. Η εγκαταστημένη ισχύς αυξάνει από 110 χιλιάδες HP, το 1920 σε 230 χιλιάδες HP, το 1930 και 277 χιλιάδες HP το 1938. Η συμμετοχή του δευτερογενή τομέα στον ΑΕΠ ήταν το 1938 18,6%, του πρωτογενή 34,3% και του τριτογενή 47,1% (Μπαμπανάσης 1986 σ. 99). Οι εξαγωγές του 1938 αποτελούνταν κατά 23,9% από τρόφιμα, 57,7% από ποτά και καπνό, 9,3% από πρώτες ύλες, 6,3% από έλαια και λίπη, 3,2% από χημικά προϊόντα, 3,3% από βιομηχανικά είδη ταξινομημένα κατά πρώτη ύλη και 0,3% από μηχανήματα και υλικό μεταφορών (Μπαμπανάσης 1986 σ. 48).

Η καπιταλιστική ανάπτυξη ολόκληρης της μεσοπολεμικής περιόδου συνοδεύεται από τη συνεχή επιδείνωση της θέσης της εργατικής τάξης. Στο διάστημα 1922-35 αυξάνουν οι τιμές καταναλωτή κατά 207%, ενώ οι μέσοι μισθοί μόλις κατά 83%. Η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνει την περίοδο 1928-1938 κατά 43% ενώ οι μέσοι μισθοί κατά 24%. Ο αριθμός των ανέργων αυξάνει από 75 χιλιάδες το 1928 σε 237 χιλιάδες το 1932, για να μειωθεί και πάλι σε 150 χιλιάδες το 1935 (Βεργόπουλος 1978 σ. 92-93 και Μπαμπανάσης 1986 σ. 243).

Οι ψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και κυρίως της βιομηχανίας έχουν ως συνέπεια τη γρήγορη αύξηση των ξένων άμεσων επενδύσεων (αλλά και των δανείων) στην ελληνική βιομηχανία, στον ηλεκτρισμό, την υδροδότηση κ.λπ. Η αξία των ιδιωτικών δανείων από το εξωτερικό προς την ελληνική βιομηχανία υπολογίζεται για την περίοδο 1924-1932 σε 108 εκατ. δολάρια. Βεβαίως, αμέσως μετά μεσολαβεί η χρεοκοπία που σταματά την εισροή κεφαλαίου από το εξωτερικό. Οι εισαγωγές κεφαλαίου θα ξαναρχίσουν και πάλι το 1935. Το μεγάλο ύψος των ελληνικών επιτοκίων (καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου παραμένουν υπερδιπλάσια των δυτικοευρωπαϊκών) και οι εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου στην Ελλάδα θα αποτελέσουν και πάλι το υπόβαθρο για τις εισαγωγές κεφαλαίων στη χώρα.

8. Συμπέρασμα

Το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο της αναθεωρητικής κίνησης, οι οικονομικές συνέπειες των πολέμων, η αγροτική μεταρρύθμιση, καθώς και τα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτέλεσαν τις βασικές προϋποθέσεις υπό τις οποίες

τέθηκε σε κίνηση η μεσοπολεμική διαδικασία ραγδαίας καπιταλιστικής ανάπτυξης, και, βεβαίως, αντίστοιχα, αναδιάρθρωσης των κοινωνικών δομών και των διεθνών αρθρώσεων της χώρας στην παγκόσμια αγορά. Κοινωνική μεταρρύθμιση, εθνική ενοποίηση και ομογενοποίηση και ταχύρυθμη καπιταλιστική ανάπτυξη αποτελούν απλώς πλευρές μιας και της αυτής κοινωνικής διαδικασίας: Της μετάβασης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στην «κοινωνική τάξη» του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Η κρίση της παγκόσμιας αγοράς των αρχών της δεκαετίας του 1930 χαλάρωσε τις παραδοσιακές μορφές της διεθνούς οικονομικής άρθρωσης της χώρας και έτσι λειτούργησε ενισχυτικά ως προς τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης και καπιταλιστικοποίησης.

Με τα λόγια του Σεραφείμ Μάξιμου, ενός από τους πιο σημαντικούς μαρξιστές διανοουμένους του Μεσοπολέμου:

«Περισυλλογή και ανόρθωσι. Ακριβέστερα: *σταθεροποίησι*. Σταθεροποίησι όχι μόνο της δημόσιας, μα της όλης εθνικής, δηλαδή, καπιταλιστικής οικονομίας. Σταθεροποίησι των ευνοϊκών για τον καπιταλισμό αποτελεσμάτων της μεταπολεμικής περιόδου. *Σταθεροποίησι της κτηθείσης υπεραξίας*. Και είναι μεγάλα τα αποτελέσματα αυτά, είναι έκδηλα σόλους τους τομείς της εθνικής οικονομίας. Στη βιομηχανία, στις τραπεζικές συναλλαγές, στη ναυτιλία. Η καπιταλιστική οικονομία αναπτύχθηκε στο σύνολό της. Κάτω από τις πιο “αριστερές” και κάτω από τις πιο δεξιές κυβερνήσεις. Με κοινοβούλιο ή με δικτατορία το ελληνικό κεφάλαιο “έδρασε εθνικά”, πολλαπλασίασε τις επιχειρήσεις του, ανάπτυξε τον κύκλο των εργασιών του» (Μάξιμος 1975, σ. 135, οι υπογρ. του συγγραφέα).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγριαντώνη, Χ.: *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπεζικής, Αθήνα 1986.
- Αθανασιάδης, Κ.Α.: "Όροι ζωής", *Μεγ. Ελλ. Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Ι' (Ελλάς), σ. 213-216, εκδ. Πυρσός Αθήνα 1934.
- Ανδρεάδης, Α.: "Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία", στο Α. Ανδρεάδου: *Έργα, εκδιδόμενα υπό της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμος ΙΙ, σσ. 297-649, Αθήνα 1940.
- Ανδρεάδης, Στρ.: *Η ναυτιλία των Ελλήνων*, Αθήνα 1964.
- Ανδρέου, Α.Ι.: "Εμπόριον", *Μεγ. Ελλ. Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Ι', (Ελλάς) σ. 147-154, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1934.
- Ασδραχάς, Σπ.: *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία. (ΙΕ'-ΙΣΤ' Αι.)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
- Ασδραχάς, Σπ.: *Ελληνική οικονομία και κοινωνία ΙΗ' και ΙΘ' αιώνες*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1982.
- Βακαλόπουλος, Α. Ε.: *Η πορεία του γένους*, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1966.
- Βεργόπουλος, Κ.: *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Βεργόπουλος, Κ.: *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978.
- Βερέμης, Θ.: *Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Μορφωτικό Ίδρυμα Τραπεζικής της Ελλάδος, Αθήνα 1982.
- Βερναρδάκης, Α. Ν.: *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1990.
- Βουρνάς, Γ.: *Το ελληνικό 1848*, Πολιτιστικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1956.
- Geib, G.: *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του βασιλιά Όθωνα του Α'*, Γκοβόστης, χ.χ.έ.
- Dakin, D.: *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπεζικής (Μ.Ι.Ε.Τ.), Αθήνα 1989.
- Δασκαλάκης, Απ. Β.: *Η Εγγύς Ανατολή μέχρι του Μεγάλου Πολέμου*, στο: Καραβία Σ. (επιμ.): *Παγκόσμιος Ιστορία* τόμος 14ος σ. 949-968, εκδ. Ελευθερουδάκη, Αθήνα (χωρίς χρονολογία έκδοσης).
- Δασκαλάκης, Χ.Ε.: "Νεώτεροι χρόνοι", *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς), σ. 575-601, Αθήνα 1934.
- Δασκαλάκης, Χ.Ε.: "Αλύτρωτος Ελληνισμός", *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς), σ. 757-758, Αθήνα 1934-α.
- Δαφνής, Γρ.: *Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων 1923-1940*, 2 τόμοι, Κάκτος, Αθήνα 1997.
- Δημαράς, Κ.Θ.: *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1985.
- Δημαράς, Κ.Θ.: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1989.
- Δημαράς, Κ.Θ.: *Ιστορικά Φροντίσματα*, Πορεία, Αθήνα 1992.
- Δημούλης Δ.: "Λαός, Έθνος και Πολίτες στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία του 19ου Αιώνα", *Θέσεις* τ.72, 2000.
- Δημούλης, Δ. και Γιαννούλη, Χρ.: *Έθνη - Τάξεις - Πολιτική. Η διαλεκτική του πολέμου*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1995
- Eichtal, G.: *Οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821*, Μπαίρον, Αθήνα 1973.
- Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, (περιέχονται άρθρα των Grothusen, Da Silva, Gross, Petrosian, Sugar, Todorova, Georgescu, Todorov, Stojanovic, Unco, Milic, Παναγιωτόπουλος, Genw, Dumont, Kazarkova, Sanders), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980.

- Ευαγγελίδης, Τρ.: "Τυπογραφία", *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς), σ. 1041-1043, Αθήνα 1934.
- Ευελπίδης, Χρ.: "Γεωργική Οικονομία", *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Ι' (Ελλάς), σ. 73-79, Αθήνα 1934.
- Ευελπίδης, Χρ.: "Αγροτική Νομοθεσία", *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Ι' (Ελλάς), σ. 402-404, Αθήνα 1934.
- Ευελπίδης, Χρ.: *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1950.
- Ζολώτας, Ξ. Ε.: *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, εκδ. Ελευθερουδάκη, Αθήνα 1926.
- Hobsbawm J. Eric: *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.), Αθήνα 1992.
- Καλιτσουνάκης, Δ.Ε.: "Οικισμοί Αστυφυλία" στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς), σ. 412-413, Εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1934.
- Καλιτσουνάκης, Δ.Ε.: "Εργατική Νομοθεσία", στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς), σ. 401-402, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1934.
- Καμπούρογλου, Π.: *Ιστορία του Πειραιώς από του 1833 - 1882 έτους*, Βιβλιπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1985.
- Καμπούρογλου, Δ. Γρ.: "Δημόσιος και Ιδιωτικός βίος επί Τουρκοκρατίας", στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς), σ. 801-808, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1934.
- Καραβίας, Στ. (επιμ.): *Παγκόσμιος Ιστορία*, εκδ. Ελευθερουδάκη-Νίκα, β' έκδοση, Αθήνα (χωρίς χρονολογία έκδοσης).
- Κιτρομηλίδης, Π.: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1996.
- Κοφινάς, Γ.Ν.: "Ιστορία των Δημοσίων Οικονομικών", στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς), εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1934.
- Κρεμμυδάς, Β.: *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο, 1793-1821*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
- Μάξιμος, Σ.: *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1975.
- Μάουρερ, Γκ. Λ.: *Ο Ελληνικός Λαός*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976.
- Μηλιός, Γ.: *Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1996.
- Μηλιός, Γ.: *Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1997-α.
- Μηλιός, Γ.: *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997-β.
- Μηλιός, Γ.: *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 2000.
- Μοσχοβάκης, Ν. Γ.: *Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον επί Τουρκοκρατίας*, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1988.
- Μουταφτσιέβα, Β., *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος - 16ος αι.)*, Πορεία, Αθήνα 1990.
- Μπαμπανάσης, Στ.: *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1985.
- Μπωζούρ, Φ.: *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1974.
- Ξιφαράς, Δ.: *Δημοσιονομική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 1828-1862*, Διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1992.
- Πάλλης, Α.Α.: "Προσφυγικόν Ζήτημα", στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς), εκδ. Πυρσός, σ. 405-410, Αθήνα 1934.

- Παναγιωτόπουλος, Β.: "Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871", στο: *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
- Παπαγεωργίου, Χ.: "Απαλλοτριώσεις", στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς), σ. 404-405, Αθήνα 1934.
- Παπαζήσης, Τ. Δ. (επιμ.): *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Μεσοβιτικών Σπουδών*, Αθήνα 1993.
- Παπαρηγόπουλος, Κ.: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. Γαλαξία, Αθήνα 1971.
- Παφυλάς, Π.: "Βιομηχανία", στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος Ι' (Ελλάς), σ. 129-147, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1934.
- Πουρνάρας, Δ.: *Ιστορία του Διεθνούς Σοσιαλισμού*, 2 τόμοι, Κοινωνική Έρευνα, Αθήνα 1945.
- Ρηγίνος, Μ.: *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα 1987.
- Rubin, I. I., *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Κριτική, Αθήνα 1994.
- Σβορώνος, Ν.Ι.: "Πληθυσμός και κάτοικοι", στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς), σ. 223-236, Αθήνα 1934.
- Σβορώνος, Ν.: *Επισκόπηση νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1976.
- Σβορώνος, Ν.: *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
- Σκαρπέτης, Β.: "Ναυτιλία" σε: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς), σ. 200-205, Αθήνα 1934.
- Σκληρός, Γ.: *Έργα*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1977.
- Σκοπετέα, Ε.: *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- Σπάρτακος* (Μηνιαίο περιοδικό της μαρξιστικής-λενινιστικής θεωρίας και πράξης) τεύχη του 1928, επανάκδοση εκδ. Ουτοπία, Αθήνα 1982.
- Σπάρτακος* (Όργανο της Κομμουνιστικής Αντιπολίτευσης) Κείμενα 1930-1932, επανάκδοση εκδ. Ουτοπία, Αθήνα.
- Σταυρόπουλος, Θ.: *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, 2 τόμοι, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1979.
- Ste. Croix, G.E.M., de: "Ο Κ. Μαρξ και η μελέτη του αρχαίου κόσμου. Το πρόβλημα των τάξεων", *Ο Πολίτης*, τ. 69-70, Οκτώβριος 1985.
- Ste. Croix, G.E.M., de: *Ο ταξικός αγώνας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Ράππας, Αθήνα 1997.
- Stojanovits, T.: *Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος: οικογενειακή οικονομία, οικονομία αγοράς και εκσυγχρονισμό*, στο: *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
- Sugar, P. F.: *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την Οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, 2 τόμοι, Σμίλη 1994.
- Τις, Φρ.: *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα χ.χ.ε.
- Τοντόροφ, Ν.: *Η βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821*, Gutenberg, Αθήνα 1982.
- Τοντόροφ, Ν.: *Η βαλκανική πόλη. 16ος-19ος αιώνας*, 2 τόμοι, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Τσερπές, Θ. Μ.: *Η ενάσκησις της αγροτικής πίστεως εν Ελλάδι*, Γκοβόστης, Αθήνα χ.χ.ε.
- Τσέστων, Κ.: *Η Ελλάς τω 1887*, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1990.
- Τσοποτός, Δ. Κ.: *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1974.
- Τσουκαλάς, Κ.: *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

Τσουκαλάς, Κ.: *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του Δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981.